tarih VE toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

MAYIS 1995
İLETİŞİM YAYINLARI 137

KDV DAHİL 125.000 TL

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
MAYIS 1995 • CİLT 23 • SAYI 137

5 *Abdullah Uçman*
"Yeni Lisan" Hareketi ve Ali Cânib

8 *Eser Tutel*
İstanbul'un Ortası Kırmızı Tramvay

16 *Oral Onur*
Çingeneler

22 *İsmail Haşim Altınöz*
Osmanlı Toplumunda Çingeneler

30 *Sermet Muhtar Alus*
Eski İstanbul'da Çingeneler

34 *Necdet Sakaoğlu*
Kırklareli'nde Gelenek Bolluğu ve Kakava Bayramı

38 *Melih Duygulu*
Türkiye Çingenelerinde Müzik

42 BİR MEKTUP
Şevket Süreyya Aydemir'den Mehmet Ulaş'a

44 *Ahmet Hezarfen*
18. yy.'da Eyüp'te Lâle Yetiştirenler

47 *Taner Akçam*
İstanbul Yargılamaları

53 Mehmet Salih Bey'in Balkan Savaşı Günlüğü

60 KİTABİYAT
Orhan Koloğlu
Paspati'nin Çingeneleri
Henri Bourgeois
Uydurma Bir Çingene Gazetesi
Cemil Koçak
Mübadeleye bakış

64 KİTAP DAĞARCIĞI

KAPAK: Eski bir kartpostalda Çingene kadın
ARKA KAPAK: 1934 yılının Kakava Şenliklerine ait bir çağrı. (Oral Onur Koleksiyonu)

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Birkaç yıl önce Edirne'de Selimiye Camii'nin altındaki parkta oturuyoruz. Alt dudağı gırnata (ya da klarinet) çalmaktan sarkmış, avurtları şiş, gözleri kan çanağı, parmakları sigaradan sapsarı Selim Kızılcıklar, nam-ı diğer Edirneli Deli Selim, havuzun kenarında bitmiş olan otları göstererek, "Bak abicim, kafam kıyak olduğu zaman, şu gördüğün otları bile oynatırım." derken, bu hayat dolu millet hakkındaki bilgilerimin sadece çok eskiden okumuş olduğum Osman Cemal'in ünlü kitabıyla sınırlı olduğunu farketmiştim. Bir süre önce yayın kurulunda Çingenelerle ilgili bir sayı hazırlanması için karar almış ve bazı yazıları da ısmarlamıştık ki, gerçekten musiki bilgisi olmayan, notadan bihaber Deli Selim, arkasında ondört kaset ve bunun yarısı kadar çocuk bırakarak, bu neşeli âlemden göçtü. Bize de, halkının bütün özelliklerini taşıyan bu deli çalgıcıyı anarak, hazırladığımız özel sayıyı sizlere sunmak kaldı.

Çingenelerle ilgili yazıların başında Edirneli değerli araştırmacı Oral Onur'un yazısı geliyor. Onur, yazısında Çingenelerle ilgili kanûnnamelerden örnekler verirken, Kakava Bayramı'nın doğuşunu konu ediniyor. Genç arkadaşımız İsmail Haşim Altınöz ise yazısında Osmanlı toplumunda Çingeneleri ve sosyal konumlarını yazıyor. Necdet Sakaoğlu dostumuz ise "Kırklareli'nde Kakava Bayramı" adlı yazısında, bu bayramın sadece Kırklareli'ne özgü bir gelenek olduğunu öne sürüyor. Melih Duygulu kardeşimiz "Türkiye Çingenelerinde Müzik" başlıklı yazısında, neşeli milletin musikiyle olan ünsiyetini örneklerle anlatıyor. Tabii, Çingeneler olur da Sermet Muhtar olmaz mı? Bütün eserlerini yayına hazırladığımız bu değerli İstanbul yazarının gazete sütunlarında kalmış bir yazısını da sunuyoruz. Ayrıca Kitabiyat sayfalarımızda da Orhan Koloğlu'nun tanıttığı Alexandre Paspati'nin ünlü eserinin tanıtımı ile 1910'da yayınlanmış Çingenece bir gazete hakkında bilgi veriliyor. Bu arada konuyla ilgili birkaç çerçeve yazı da var.

Yayın kurulu üyemiz değerli Turgut Kut da, küçük bir sözlük hazırladı. Böylece okurlarımız bu yıl kutlanacak Kakava Bayramı öncesinde Çingeneler hakkında ayrıntılı bilgiler edinmiş oluyor.

Eser Tutel, "İstanbul'un Ortası Kırmızı Tramvay" deyip, birçoğumuzun hâlâ unutamadığı eski tramvayların hikâyesini dile getiriyor.

Abdullah Uçman, bizlere yine titiz çalışmalarından birini sunuyor. Rıza Tevfik'e Mektuplar'ın dördüncüsünde Uçman, edebiyat tarihimizde önemli bir yeri olan "Yeni Lisan" hareketinin *Genç Kalemler* çevresindeki gelişimini dile getirirken, hareketin öncülerinden Ali Cânib'in filozofumuza gönderdiği mektupları aktarıyor.

Ahmet Hezarfen'in arşiv belgelerinden derlediği "18. yüzyılda Eyüp'te Lâle Yetiştirenler" yazısı da, lâlelerin boy verdiği şu günlerde iki asır önceki lâle yetiştiriciliğinin nasıl bir şey olduğunu anlatması açısından bir hayli ilgi çekici. Ne ki, sizlere tavsiyem yazıdaki lâle soğanlarının isimlerini hiç okumamanız... Çünkü cümlemizin bu konuda cahil olduğu ortaya çıkıyor...

Bir Mektup sayfamızda ise yakın tarihimizle ilgili önemli bir belge sunuyoruz. Geçen hafta Can Dündar'ın hazırladığı "Gölgedekiler" belgeselinde ilk kez sözkonusu edilen mektubu, Şevket Süreyya Aydemir Hüseyin Avni Ulaş'ın oğlu Mehmet Ulaş'a göndermiş. Bu vesileyle mektubu yayınlamamıza izin veren Sayın Mehmet Ulaş'a teşekkürü borç sayıyoruz.

Taner Akçam uluslararası bir sempozyuma sunduğu tebliğin bir bölümü olan yazısında Ermeni Tehciri'nden sonra kurulan Divan-ı Harbi Örfi yargılamalarının dökümünü veriyor. Birkaç sayıdır yayımladığımız Miralay Salih Bey'in Balkan Savaşı Günlüğü bu sayıda bitiyor.

Kitabiyat sayfalarımızda Koloğlu'nun yazıları dışında, bir de dostumuz Cemil Koçak'ın Almanya'da Nazi döneminde yapılmış, mübadele ile ilgili bir çalışmayı tanıtan yazısı var. Kitap Dağarcığı'nı ise Murat Koraltürk hazırladı.

Önümüzdeki sayıda buluşmak dileğiyle...

OKURLARDAN MEKTUP

Sait Çelebi ve "Radyo Günleri"

Üstad Taha Toros'un kaleme aldığı "İlk Spor Spikeri Sait Çelebi" başlıklı yazıyı zevkle okudum. Bu vesileyle Sait Çelebi hakkında birkaç söz de ben etmek istiyorum. Çünkü bizim ailede radyo denince ilk akla gelen isim Sait Çelebi'ydi. Zaten anlatmak istediğim de esasen budur.

Çocukluğumda R.C.A. marka kocaman bir radyomuz vardı. Üstad Sait Çelebi'nin, veya Taha Toros'un da naklettiği unvanıyla "futbol sahalarının bülbülü"nün sesiyle de o radyo vasıtası ile tanışmıştık. Derken bir gün radyomuz bozuldu, rahmetli babam birkaç kez tamirata gönderdiyse de fayda etmedi. Ailece pek üzülmüştük. O günlerde elimiz de biraz sıkışık idi. Artık radyosuz kaldığımızı düşünüyor, babama belli etmemeye çalışarak bu vaziyete hayıflanıyorduk.

Annem ve kardeşimle birlikte birkaç günlüğüne teyzemlere gitmiştik. O zamanlar biz Kadıköy tarafında otururduk, teyzemler ise Haliç'te, Yemiş İskelesi'ne yakın bir yerde. Misafirliğimiz bitip de eve döndüğümüzde bizi bir sürpriz bekliyordu. Yepyeni bir radyo, hem de istasyon isimleri rengârenk yazılmış... Babam bizleri sevindirmekten dolayı pek neşeliydi. "Bilin bakalım, radyoyu kimden aldım?" diye sordu. Radyo kimden alınır ki? Bilemedik tabii. Babam "Sait Çelebi'den aldım" dedi, "kendisiyle biraz da sohbet ettik."

O devirleri yaşayanlar bilir, Sait Çelebi radyo spikerliği kadar ticaret sahasında da şöhret sahibi idi.

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

MAYIS 1995

CİLT 23 • SAYI 137
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU

Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Erol Şadi Erdinç, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU

Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Corneli Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Cella Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**

UYGULAMA
Çiğdem Dilbaz

DÜZELTİ **Yetvart Danzikyan**

FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**

OFSET HAZIRLIK **Ağaçkakan Ltd. Şti.**
Tel. 516 82 80 - 516 07 59

BASKI **Ayhan Matbaası**

DAĞITIM **İletişim Pazarlama A.Ş.**

•

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.

GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Konur Sok. 24/4 Yenişehir 06640 Tel. 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak Tel: 484 90 42

ABONE KOŞULLARI

Yurtiçi
Yıllık: 1.250.000.- TL
6 aylık: 625.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl
Amerika 72 $/yıl
Avustralya 84 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "*Tarih ve Toplum abonesi*" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 125.000.- TL

OKURLARDAN MEKTUP

Biz de büyüklerin arasındaki konuşmalardan onun bir batıp bir çıktığını duyardık. Ve babam radyo aldığı zaman, üstad bir taraftan radyo ticareti bir taraftan da otomobil acentalığı ile uğraşıyormuş. Fakat kendisi o günlerde mikrofonlardan uzaktı. Onun sesini onun sattığı radyodan duymak için epeyi bekledik. Ve bir gün, hangi maç olduğunu unuttum, radyomuzdan Sait Çelebi'nin sesi yükseldi. Çocukluk işte, ben ve kardeşim çok ama çok sevinmiştik.

O günlerden bugünlere gelelim. Birkaç ay önceydi, televizyonda Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun eski bir temsili gösterildi. Ben o temsili televizyon için çekildiği zamandan da çok önce, Sıraselviler'deki küçük yerlerinde seyretmiştim. Kısa bir süre önce rahmetli olan Ali Yalaz, rahmetli Eşref Şefik'i canlandırıyordu. Nasıl heyecanlandığımı anlatamam. Hem güldüm hem ağladım desem yeridir...

Söz Sait Çelebi'den açılmışken, Eşref Şefik'i hatırlamadan ve hatırlatmadan da edemedim. Bilmiyorum, yazdıklarım fazlasıyla şahsî hatıralar mı ama Sait Çelebi'nin sesini halâ unutmamış olanlar için, Taha Toros'un yazdıkları hakikaten kıymetli hatıralardı. Şimdi sıra Eşref Şefik yazısında mı acaba? Ümit ederim ki öyledir.

Fuat Seriner/İSTANBUL

Bir güreş maçında Sait Çelebi göğsüne takılı mikrofonuyla radyo dinleyicilerine maçı naklediyor.

İletişim'den

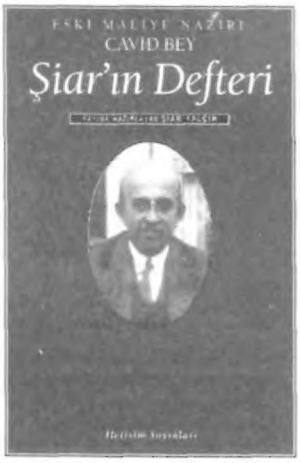

İttihat ve Terakki iktidarının iktisadî ve malî siyasetinin belirlenmesinde çok önemli bir yeri olan eski maliye nazırı Mehmed Cavid Bey'in idam edilmeden yirmiiki ay önce tutmaya başladığı günlük. Mustafa Kemal'e karşı hazırlanan suikast girişiminden dolayı 26 Ağustos 1926'da idam edilen Mehmed Cavid Bey'in tuttuğu bu günlük bir babanın yeni doğmuş oğluna karşı beslediği duyguları yansıtmasının yanısıra ihtiva ettiği siyasi yorum ve değerlendirmelerle de önem kazanmaktadır.

■ **İSTANBUL Dağıtım + Kitabevi:** Klodfarer Caddesi İletişim Han No.7, Cağaloğlu 34400 • Tel. (212) 516 22 63-64 • Fax: (212) 516 12 58
■ **ANKARA Dağıtım:** Konur Sok. 24/4, Kızılay 06640 • Tel. (312) 425 36 00 / (312) 425 20 71 • Fax: (312) 425 18 15
Kitabevi: Selânik Cad., 72/C, Kızılay 06640 • Tel. (312) 418 59 32
■ **İZMİR Dağıtım + Kitabevi:** 853 Sok., 33/B, Konak 35250 • Tel: (232) 483 10 40

Rıza Tevfik'e Mektuplar: V

"Yeni Lisan" Hareketi ve Ali Cânib

ABDULLAH UÇMAN

Türk edebiyatı tarihinde Yeni Türk edebiyatı veya Batı tesirinde Türk edebiyatı adı verilen ve 1860'lı yıllarda başlayan edebiyat dönemi içinde dilde sadeleşme ve bunun ardından edebiyatta millileşme doğrultusunda ilk adımlar Tanzimat yıllarında atılmakla beraber, bilindiği gibi bu konuda ciddi ilk çıkış 1911'de Ömer Seyfeddin ve Ali Cânib'in Selânik'te yayımlamaya başladıkları *Genç Kalemler* dergisiyle başlar.[1]

Genç Kalemler'in ikinci cildinin ilk sayısında Ömer Seyfeddin tarafından kaleme alınan, ancak imzasız olarak yayımlanan ünlü "Yeni Lisan"[2] makalesi, aslında bir bevannâme mahiyeti taşımaktadır. Burada kullandıkları dil ve işledikleri muhteva bakımından eski edebiyatla Servet-i Fünûn ve Fec-r-i Âtî edebiyatı mensupları eleştirildikten sonra, yeni edebiyatçıların eskileri taklit etmekten vazgeçtikleri zaman "hakiki fecir" olacağı ve onların sayesinde "yeni bir lisanla terennüm olunan millî bir edebiyat" doğacağı belirtilmekte, devamla "millî bir edebiyat vücuda getirmek için evvelâ millî bir lisan ister" denilmektedir. Bunun nasıl gerçekleştirileceği de yazının daha sonraki kısımlarında sırayla açıklanmaktadır.

Bu yazının yayımlandığı günlerde, biraz da kendi görüşlerini yaygınlaştırmak ve bunlara destek bulmak amacıyla, "Genç Kalemler Tahrir Heyeti" imzasıyla *Yeni Lisan ve Bir İstimzac* adıyla neşredilen bir kitapçık, birer mektupla birlikte devrin tanınmış yazarlarına gönderilir. Burada, dergide çıkan yazılar özetlenmekte ve yazarlardan konuyla ilgili bazı sorulara cevap vermeleri istenmektedir.

Burada yayımladığımız 8 Nisan 1327 (21 Nisan 1911) tarihli ilk mektupla birlikte, *Genç Kalemler*'in sorumlularından Ali Cânib'in bu anketten bir tane de Rıza Tevfik'e göndermiş olduğu ve diğerleri gibi ondan da ısrarla "Yeni Lisan" hareketiyle ilgili düşüncelerini yazmasını istediği anlaşılmaktadır.

Agâh Sırrı Levend, dergiye gönderilen cevaplardan hareketle, "soruların şu mahiyette olduğu anlaşılmaktadır" diyerek bunları bellibaşlı altı madde çevresinde özetlemektedir.[3] Ancak daha sonra peyderpey yayımlanan cevaplardan anlaşılabildiği kadarıyla, bu ankete İstanbul'dan sadece Hamdullah Subhi, Şahabeddin Süleyman, Râif Necdet ve İzzet Ulvi dışında cevap veren herhangi bir yazar olmaz.[4]

Beri yandan, dilde sadeleşme teşebbüsü ve millî bir edebiyat kurma amacıyla ortaya çıkan *Genç Kalemler*'in, aslında, 1908 ihtilâlini gerçekleştiren İttihad ve Terakkî'nin fikriyatı doğrultusunda bir kamuoyu oluşturmak üzere ve partinin maddî desteğiyle yayımlandığı da bilinmektedir.[5]

II. Meşrutiyet'ten önceki yıllarda

1 Agâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,** 3. b., Ankara 1972, s. 80-83, 300-303; ayrıca bk. Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,** C. II, İstanbul 1979, s. 1101-1102.

2 **Genç Kalemler,** C. II, nr. 1, 29 Mart 1327/11 Nisan 1911, s. 1-3. Ömer Seyfeddin'in 100. doğum yılı dolayısıyla Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi tarafından çıkarılan ve Ömer Seyfeddin'in çeşitli yönlerinin incelendiği anma kitabında da "Yeni Lisan" makalesinin tamamı yeni harflerle yayımlanmıştır (bk. **Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin,** İstanbul 1984, s. 196-205).

3 **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,** s. 318.

4 "Yeni Lisan" etrafındaki münakaşalar için bk. A.S. Levend, **a.g.e.,** s. 320-330; Hasan-Âli Yücel, **Edebiyat Tarihimizden,** C. I, Ankara 1957, s. 181-226.

5 Tahir Alangu, **Ömer Seyfeddin-Ülkücü Bir Yazarın Romanı,** İstanbul 1968, s. 153-184.

İttihad ve Terakkî'nin en faal üyeleri arasında bulunan, 1908'de meşrutiyetin ilânından sonra parti tarafından İstanbul'un asayişini teminle görevlendirilen, ilk seçimlerde de Edirne'den mebus seçilen Rıza Tevfik, bir süre sonra görüş ayrılıkları yüzünden parti yöneticileriyle ters düşer ve muhalefet saflarına katılır.[6]

Rıza Tevfik hatıralarında veya bu sırada yayımlanan yazılarında konuyla ilgili doğrudan doğruya herhangi bir açıklamada bulunmamakla beraber, muhtemelen o, hem *Genç Kalemler*'in İttihad ve Terakkî'nin yayın organı olması, hem de bu beyannâmede öne sürülen bazı görüşlerin daha önce kendisi tarafından söylenmiş olmasından dolayı, bu ankete herhangi bir cevap yazıp göndermez.

Genç Kalemler'in "Yeni Lisan" beyannâmesine gelinceye kadar, daha başkalarının yanında bu mesele üzerinde kafa yormuş ve bazı fikirler ileri sürmüş kişilerden biri olarak Rıza Tevfik'in de, küçük bir kitabı dolduracak kadar makalesi vardır. 1896'dan itibaren bu konuda çeşitli fikirler öne süren Rıza Tevfik, 1905 yılında ise Mehmed Emin'in *Türkçe Şiirler*'i dolayısıyla dilde sadeleşme ve hece vezni üzerine devrin önde gelen hatiplerinden ve aynı zamanda İttihad-Terakkî komitacılarından Ömer Naci ile aylarca süren bir münakaşa yapmıştır.[7]

Çeşitli sebeplerle İttihad ve Terakkî'ye ters düştükten sonra önce kaba kuvvetle, daha sonra fikir planında susturulamayan Rıza Tevfik'e karşı, garip bir partizanlık gayretine giren *Genç Kalemler* ekibi, bu defa en etkili silâhlardan biri saydıkları mizahla karşı koymayı dener. Derginin 28 Mayıs 1911 tarihli 10. sayısında "Bacon'un Ma'rifet-i Şâkirdi Rıza Tevfik" başlıklı ve "Ömer Seyfeddin'e Hediyedir" ithafıyla, Ömer Seyfeddin tarafından "Kahkaha" müstearıyla mizahî bir yazı yayımlanır. Bu kısa ve ilginç yazıyı buraya aynen alıyoruz:

"Bacon'un şâkird-i ma'rifeti"
(Davul Mecmuası, 2 Kânun-ı evvel 1908)

"O kocaman bir hamam kubbesidir. Müdhiş sadâlar çıkarır. Fakat dikkat ederseniz görürsünüz ki, bütün bu sesler başkalarınındır; zavallının kırk senelik hayatında henüz kendi sesi duyulmamıştır. O halde Bacon'un ma'rifet-i şâkirdi bir hiç midir; hayır her şeydir: Feylesof'tur, şairdir, pehlivandır, mebustur ve daha kim bilir nedir, hattâ son zamanlarda diplomat bile olmuştur.

Haftada gayr-ı muayyen bir gün Beyoğlu'na çıksanız caddenin iki tarafındaki halkın tam ortadan geçen garip bir şeyi seyrettiğini görürsünüz. Bu, frak giymiş, tek gözlük takmış Rıza Tevfik Bey'dir. Arkasında mutlak büyük birer küfe taşıyan iki hammal vardır. "Acaba dersiniz Feylesof'un evinde düğün mü olacak? Bu kadar sebzeyi ne yapacak" Yanınızda genç bir mektepli size meseleyi izah eder. O müthiş küfelerde Feylesof'un kitapları vardır. Pek mütevâtir bir rivâyete nazaran bu kitaplar her hafta gayr-ı muayyen bir günde evden küfelere konur, bir devr-i âlem seyahati yaptırılırmış. Mamafih biz hüsn-i zanna memur olduğumuz için bu kitapların kitapçıdan iştirâ olunmuş yeni eserler olduğuna hükmedebiliriz. Yalnız bir mesele kalır ki her hafta eve nakledilen iki küfe kitabı sevgili Feylesof nasıl ve ne zaman okuyabiliyor?!

Rıza Tevfik'imiz hoş-sohbettir. Bütün arkadaşlarını tatlı masallarıyla mesut eder. Meclis-i Mebusân'daki Hâbidegân Fırkası'nın teşekkülüne Rıza Bey'in orada söylediği masalları sebep gösteren pek çoktur.

O geçen sene İngiltere'ye tahsile gidecekti. Fakat Türk darbımesellerini toplarken "Kırkından sonra söz çalmak!"a tesadüf edince sarf-ı nazar etti. Hulâsa dehâ mertebesine yaklaşmış bir zekâ sahibidir. Bunu ispat içindir ki, son zamanlarda mebus arkadaşlarına *Yeni Gazete* tarafından nasihatçı tayin olunmuştur".[8]

Ali Cânib, sanki hiçbir şey olmamış, idaresi altında çıkan *Genç Kalemler*'de Ömer Seyfeddin tarafından Rıza Tevfik'in karikatürize edildiği bir yazı çıkmamış gibi, 12 Teşrîn-i sânî 1327 (25 Kasım 1911) tarihli ikinci bir mektup gönderir ve bu mektupta da Rıza Tevfik'ten yine ısrarla "Yeni Lisan" hakkındaki görüşlerini yazıp bildirmesini ister.

6 "İttihad ve Terakkî'den Nasıl Ayrıldım", Kandemir, **Kendi Ağzından Rıza Tevfik,** İstanbul 1943, s. 121-123.

7 Bu konu üzerinde daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, **"Genç Kalemler'**den Önce Türk Dilinin Sadeleşmesi ve Hece Vezni Üzerine Bir Münakaşa", **Mehmet Kaplan'a Armağan,** İstanbul 1984, s. 275-285; ayrıca bk. Hasan Kolcu, **Türk Edebiyatında Hece-Aruz Tartışmaları,** Ankara 1993, s. 97-112.

8 **Genç Kalemler,** nr. 10, 15 Mayıs 1327/28 Mayıs 1911, s. 176. Rıza Tevfik'in "Bacon'un Şâkird-i Ma'rifeti" olduğunu tasvir eden bir karikatürü için bk. **Davul** mecmuası, 2 Kânun-ı evvel 1908.

Aslında "Yeni Lisan" meselesini yakından takip eden Rıza Tevfik, bu hareketle, daha önce kendisinin de savunduğu bazı fikirlerin tekrar gündeme getirildiğini, bu kısmının ise asıl hedeflerinden saptırıldığını görüyordu.

Onun bu durum karşısında yayımladığı "Emin Bey ve Emin Bey Türkçesi" adlı makalesinde, Mehmed Emin'in şiir diliyle milliyetçilik duygusundan hareket ederek "Yeni Lisan" hareketini tenkit ettiği[9] yazısında "Yeni Lisan"cıların dildeki Arapça-Farsça kelime ve terkiplerin atılması teklifine de karşı çıkan Rıza Tevfik, *Genç Kalemler*'in bildirisine şu cümlelerle itiraz eder:

"Şimdi Selânik gençleri ba'de harâbi'l-Basra böyle bir gayret-i milliyetperverâne ile bir "yeni lisan" icâdına çalışıyorlar ki sûretâ yine mualleldir. Ve eski lisandan yalnız Türkçe farkı vardır. Yine hakikatte aristokrat bir lisan olmakla beraber, Fikret'lerin, Cenab'ların, Hâlid Ziya'ların lisanına ne zarâfet-i edâ, ne mümtâziyet-i müddeâca fâiktir".[10]

Rıza Tevfik'in bu makalesinden bir hayli rahatsız olduğu anlaşılan *Genç Kalemler* ekibi, vakit kaybetmeden, buna karşı bir cevap hazırlama ihtiyacı duyar.

Rıza Tevfik'in bu makalesinden "Ben şiddetle liberal, hattâ sarahaten radikal bir adamım; fakat milliyete müteallik husûsâtta pek konservatuarım. İngiliz, Japonlar da böyledir" cümlesini makalesinin başına alan Ziya Gökalp, Celâl Sâkıb müstear adıyla "Rıza Tevfik'in Felsefesi" başlığını taşıyan uzunca bir yazı yayımlar. Ziya Gökalp yazısında Rıza Tevfik'in felsefî düşüncesini müstakil başlıklar altında: 1) Matérialiste (maddeci); 2) Déterministe (muayyeniyetçi); 3) Pozitiviste (müspetçi); 4) Evolutionnite (tekâmülcü); 5) Idée force (kuvvet-fikirci); 6) Individualiste (infiratçı) gibi bellibaşlı felsefî akımlarla olan münasebeti açısından inceler. Ziya Gökalp, ilmî hüviyette görünmekle ber ber daha çok bir polemik mahiyetinde olan bu makalesinde, Rıza Tevfik'in felsefî anlayışının burada adı geçen akımların hiç biriyle münasebeti bulunmadığı sonucuna varır ve onun bu konudaki fikirlerini "dégénerence" (sovsuzlaşma) sınıfına sokar. Ziya Gökalp'e göre Rıza Tevfik, hiçbir felsefî meslek ve kanaati olmayan, felsefe heveslisi bir "dilettante"den başka bir şey değildir.[11]

Genç Kalemler'de Ömer Seyfeddin ve Ziya Gökalp'in Rıza Tevfik'e karşı bu amansız hücumlarının ardında, dil ve edebiyat görüşlerindeki farklılıktan çok, yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, arka planda, İttihad ve Terakkî'nin her ne pahasına olursa olsun, muhaliflerini susturma ve sindirme gayreti olduğunu tahmin ediyorum. Zaten Rıza Tevfik de bu mektuplardan ikincisinin arkasına "Ma'hud Ali Cânib'in sitemkârâne mektubu" sözlerini yazmıştır.

Mektuplar

Selânik, 8 Nisan 1327

Büyük Feylesofumuz,

Geçenlerde resmimi gönderdiğim halde, gazetemizle, Genç Kalemler'le, o kadar meşgul idim ki, mektup yazabilmek için bir vakit bulamadım...

Zât-ı âlînize bu mektupla birlikte gazetemizin birinci nüshasından bir tane takdîm ediyorum; bilhassa "Yeni Lisan" makalesi hakkında fikrinizi anlamak isterim. Bu, ne Emin Bey'in fikrini, ne de Türk Derneği'nin maksadını tervîc ediyor; bu büyük bir mantıksızlığı ortadan kaldırmak istiyor; ve sahibi zannederim sizce de meçhul değildir; fakat şimdilik ismini ketmetmek istiyor. Bilhassa istirham ederim, mütalâa buyurduktan sonra fikr-i âlînizi lütfen beyân buyurmanızı; bugün Selânik'in bütün gençleri bu "Yeni Lisan"a perestiş ediyor, hattâ İstanbul'un bile: Haeckel'in "Monisme"ini tercüme eden Baha Tevfik de kitabında söylüyor... Öyle zannediyorum ki bu "Yeni Lisan" taammüm edecek... Bendeniz bu lisanla epeyce manzumeler yazdım; bilâhare takdîm ederim; her halde bu bâbdaki fikr-i âlînize şiddetle muntazırım; rica ederim. Muhtasar olsun, yine yazınız...

Son derece meşgul olduğum için mektubumu burada kesmeğe mecbur oluyorum; ihtirâmâtımı kabul buyurunuz üstadım efendim.

Selânik İttihad ve Terakkî Mektebi
Edebiyat Muallimi
Ali Cânib
(imza)

Yalılar, 12 Teşrin-i sâni 1327

Muhterem efendim,

Bilmem niçin böyle oluyor, vaktiyle ne sorsak altmış yetmiş sahifelik cevaplar lütfederdiniz... "Yeni Lisan" cereyanı şöhret-i ma'lûm-ı âlînizdir. Bütün muharrirlerimize gönderdiğimiz anketten size de takdîm etmiştik. Hâlâ cevabınıza nâil olamadık. Bugün bütün yazı yazanları düşündürecek derecede ehemmiyet ve kıymet kazanan "Yeni Lisan" hakkında mutlaka fikrinizi öğrenmemiz lâzımdır. İşte tekrar bir istimzâc takdîm ediyoruz. Zaten gönderdiğimiz Genç Kalemler'de bu bâbdaki fikirlerimiz uzun uzadıya anlatılmaktadır. Rica ederim, kısa, uzun bir cevap lütfediniz. Size birçok yazacağım şeyler var. Fakat bir kere mektubunuz gelsin, ondan sonra...

İhtiramlarımı kabul ediniz efendim.

Ali Cânib
(imza)

Adresim:
Selânik, Genç Kalemler İdarehânesi.

9 **Türk Yurdu**, nr. 4, 1 Kânun-ı sâni 1327/14 Ocak 1912, s. 89-96.

10 a.g.y., s. 95.

11 **Genç Kalemler**, nr. 15, 1 Şubat 1327/14 Şubat 1912, s. 60-71.

İstanbul'un Ortası Kırmızı Tramvay!

ESER TUTEL

İstanbul'un simgesi nedir? Boğaziçi'nin girişinde deniz ortasında yeralan efsaneler beşiği Kızkulesi midir? Yoksa, şehre tepeden bakan Ceneviz yapısı Galata kulesi mi?

Niçin şehrin karakteristik silûetini çizen görkemli kubbeleri, zarif minareleriyle, ecdat yâdigârı camiler olmasın? Ya karşılıklı bakışan Anadolu ve Rumeli Hisarları? Veya başlıbaşına bir tarih olan kutsal Ayasofya? Tarihi yarımadayı çepeçevre kuşatan surlar? Peki, limanda gidip gelen o güzelim vapurlar?

Belki hepsi birden İstanbul'un simgeleridir. Belki de tek tek hiçbiri...

Çocukluk ve gençliğimizde İstanbul'un simgesi nesidir diye sorsalardı, hiç kuşkusuz, "Tramvaylarıdır!" derdik. Bizler için İstanbul demek, her şeyden önce tramvay demekti. Evet, bugün Taksim-Tünel arasında peşinde yeşil römorku, gidip gelen üç adet şu nostaljik emektar kırmızı tramvay var ya, o tramvaylar yarım yüzyıl boyunca kentin ayrılmaz birer parçası olmuşlar, İstanbul halkının gönlünde taht kurmuşlardı. Hele hele biz çocukların!

Tramvaylar, kimi kırmızı, kimi yeşil; ya tek başına, ya da ikisi bir arada, yedi tepeli bu güzelim şehrin gerçekten birer simgesiydi. Sevimliydiler, güler yüzlüydüler, göze hoş görünürlerdi; tâ uzaklardan duyulan çan sesleri kulaklarımızdan silinmezdi. Hepsinin de İstanbul halkının günlük yaşamındaki yeri, vazgeçilmezdi.

Varsa tramvay... Yoksa tramvay...

30'lu, 40'lı yıllarda, şehir halkının bir yerden başka bir yere gitmek için bineceği tramvaydan başka nesi vardı ki? Kara lokomotiflerin çektiği kutu kutu vagonlardan oluşan banliyö trenlerini, Şirket-i Hayriye ile Akay'ın semaver bacalı yolcu gemilerini saymazsanız, İstanbul'da halkın ulaşımını hep tramvaylar sağlardı. Taksi yok muydu, diyeceksiniz? Elbette vardı: Ama parası olanlar için vardı... Dolmuş henüz yeterince yaygınlaşmamıştı. Otobüs ise parmakla sayılacak kadar azdı... İstanbul'da bütün ulaşım yükü, fakir işi tramvayların sırtındaydı.

Bizler gözümüzü açtık, tramvayı gördük. Kışları Göksu Deresi'ndeki yalısından Sultanahmet'teki evine inen amcamlara, Fatih'te Kıztaşı'nın biraz aşağısında oturan anneannemle teyzemlere hep Galatasaray durağından bindiğimiz tramvayla gider; eve, yine tramvayla dönerdik. Babam da Karaköy'deki yazıhanesine gitmek için yine hep tramvaya binerdi. Ya da, çaresiz kalırsa, emektar tünele...

Babam, aldığı biletleri atmaz, buruşturmadan saklar, 50-60 tane olunca da, onları yazıhanesinin bulunduğu hanın alt katındaki, nazının geçtiği mücellide tutkalla kenarlarından yapıştırttırır, sonra da bize verirdi. Ablam, yengemin kızı ve teyzemin oğullarıyla tramvaycılık oynarken, hangimiz biletçi olacaksak, elimizde kesecek sahici biletler bulunsun diye!

Gözümüzü açtık tramvayı gördük

Evet... İskemleleri odanın ortasında yere yatırıp birbiri ardınca dizdik mi, olurdu sana kocaman bir tramvay... Doldur içine teyze çocuklarını, yenge kızlarını; al paralarını, kes kesebildiğin kadar sahici biletlerini...

Dedim ya, gözümüzü Beyoğlu'nda açtık, gördüğümüz ilk ilgi çekici şey, tramvay oldu diye! Biraraya gelince, çoğu zaman hep tramvaycılık oynardık. Bir tramvayda iki vatman birden görülmemişti, ama teyzemin iki oğlu da vatman olmak isterlerdi... Kızlara

da, kucaklarındaki bebeklerle bu tramvayın yolcuları olmak düşerdi. Ben de elimde sahici biletlerle, tramvayın biletçisi... Hızımı alamaz da, evde kim varsa herkese tek tek bilet kesmeye kalkardım. Para verine, gönullerinden ne koparsa: Ya nohut verirlerdi, ya da leblebi... Harp içinde o bile az şey mi!

Dahası, okula henüz gitmediğimiz günlerde, ilk okuma provalarını, hep tramvay biletleri üzerinde yaptığımızı anımsıyorum. Ya babamın dizine, ya da annemin kucağına ilişip sarsıla sarsıla Fatih'e giderken, elimize tutuşturdukları biletlere bakarak sözde üzerindekileri okumaya kalkışırdık. Hem de, parmağımızı yazılara dayayıp her hecesinde duraklaya duraklaya, onlara iyice duvura duvura:

– "Ba.ba.sı oğ.lu.na top ge.ti.re.cek..."

– "An.ne.si, kı.zı.na be.bek a.la.cak..." diye diye...

Üzerinde Atatürk'le bir çocuk resminin veraldığı alfabedeki "Ali top at", "Ata ot ver" gibi kolay okunabilecek sözcükleri çok daha sonraları sökebildik.

Oyuncaklarımın arasında en çok sevdiklerimden biri de marangoz işi, sarıya boyanmış, tepesinde telden kıvrılarak yapılmış bir arşesi, altında her biri kendi başına dönen dört tekerleği olan tahta bir tramvaydı. İkişer varında ikişerden dört kapısı, sağlı, sollu üçerden altı penceresi vardı.

Babamın dediğine göre, satıcı kırılmaz diye garanti vererek ona satmıştı bu tramvayı. Gerçekten de sık sık yere düşürmemize, ikide bir oraya buraya çarpmamıza rağmen bir türlü kırılıp dağılmamıştı. Ama onunla vura vura pek çok başka oyuncağı kırıp darmadağan etmiştik, o da işin hesapta olmayan yanı...

Bizim kuşaktakiler hep tramvay çocuğu

Büyüdüğümüz zaman okula tramvayla gittik; gezmeye tramvayla çıktık. İnanın ki, tramvaya binmediğimiz gün olmadı... Ver okula vesikalık bir fotoğrafını... Al tramvay pasonu... Artık bütün İstanbul'un tramvayları senindir. Yalnız tramvayları mı? Bütün semtleri, durakları, sokakları! Yeter ki cebinde 3 kuruş paran olsun! Ve de, pasonun üstü her üç ayda bir idarenin tasdik damgalarıyla dolsun.

Demek istediğim, yalnız biz öğrenciler değil, bütün İstanbullular bu tramvayların yolcusuydu: Mecidiyeköy'den tâ Yedikule'ye, Bebek'ten tâ Topkapı'ya kadar koca İstanbul'da kimse tramvaysız edemezdi... Okuma

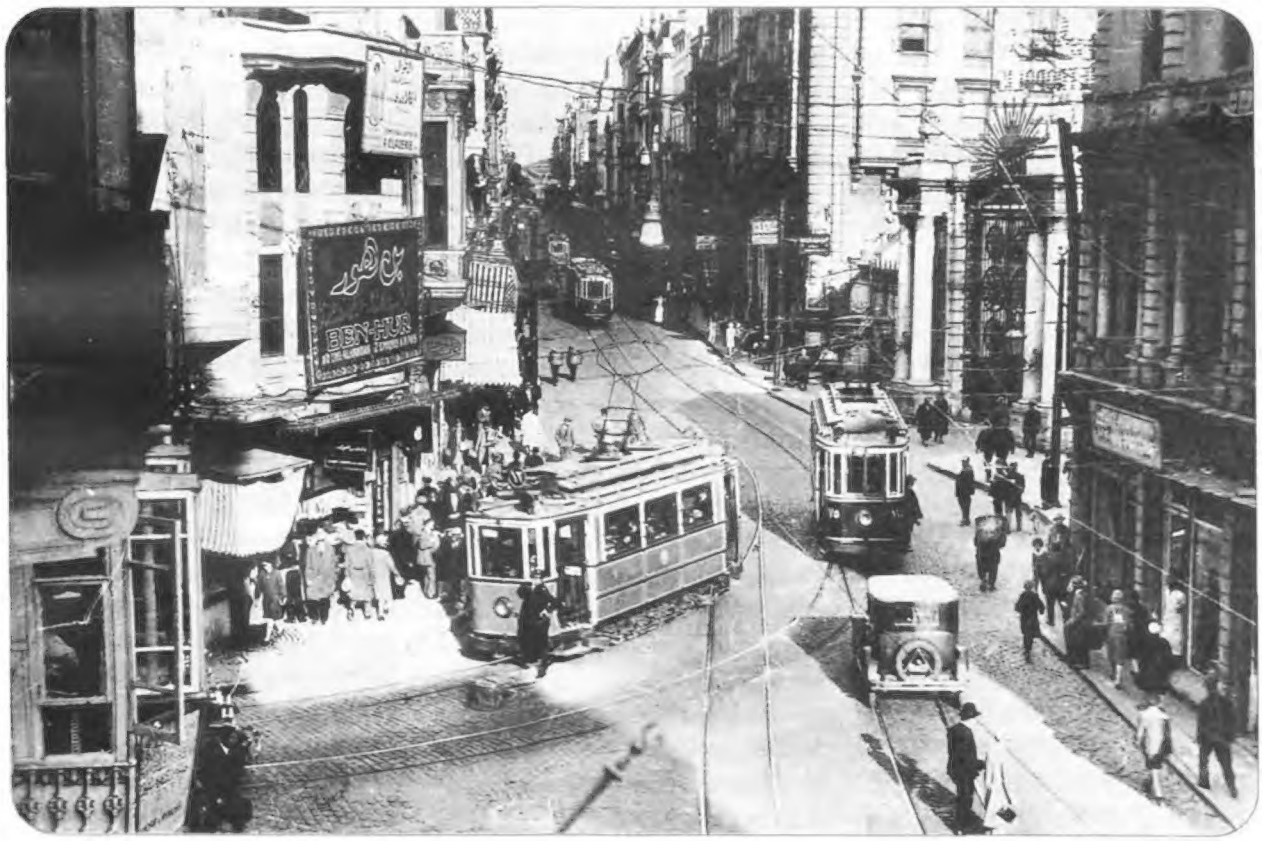

1920'li yılların sonuna doğru Beyoğlu. Henüz harf devrimi olmamıştır. Eski harfli tabelâlar, tramvayların numaraları durmaktadır. Sağda Galatasaray Lisesi'nin kapısı bugün de aynı, ancak kapının altındaki bina yıkılmış, sol taraftaki yapılar tadilât görmüş. Tabîî eski tramvaylar da yok... (Selâhaddin Giz Arşivi)

bilmeyen çocuklardan, yaşlı, gün görmüş ninelere... İş güç sahibi insanlardan, el ele tutuşmuş, burun buruna sokulmuş aylak sevgililere... Bütün İstanbul halkını, sanki tramvayda buluşmuş sanırdınız.

Saf gördüğü kimselere önce Beyazıt kulesini, sonra da Taksim'deki İş Bankası saatini satan ünlü dolandırıcı "Sülün" Osman'ın, bir seferinde de garibanın birine, hem de çok ucuza, 5.000 liraya iki tramvay birden sattığı duyulmuştu. Uyanık Sülün Osman, İstanbul caddelerinde peşpeşe gidip gelen bunca kırmızılı, yeşilli tramvay varken, Ankara'daki paraşüt, ya da İzmir'deki saat kulesini satacak değildi ya...

Bilenler bilmeyenlere tramvayı anlatsın!

Bugün kimilerine komik, kimilerine nostaljik görünse de, aslında önemli bir taşıttı tramvay. O zamanlar şimdiki gibi sınıfsız bir millet olmadığımız için(!) şehir hattı vapurlarının ön tarafları ikinci mevki, arka salonları birinci mevki idi. Banliyö trenlerinin birinci ve ikinci mevki vagonları vardı. Hatta Galata tünelinin bile iki vagonundan biri birinci, öteki ikinci mevki idi.

Böyle olunca, tramvaylarda da mevki farkı olmasına şaşmamak gerek. Birinci mevki olanlar kırmızıya boyalıydı, oturacak yerleri deri kaplıydı, vagon numaraları, 1, 3, 5, 7, 9 gibi hep tek sayılardı. İkinci mevki olanlar ise yeşil renkteydi, oturacak yerleri çubuk çubuk tahtadandı, vagon numaraları, 2, 4, 6, 8 gibi hep çift sayılardı.

Kalabalık hatlarda birinci mevki bir tramvayın arkasına, ikinci mevki bir vagon daha takılırdı. Peşindeki vagonu çeken bu birinci mevki tramvaylara "motris", arkasında çektiği vagona da "römork" denirdi ki, bu römorkların motoru yoktu, önden çekilmeden kendi başlarına hiçbir yere gidemezlerdi.

Bahçekapı-Topkapı, Bahçekapı-Edirnekapı, Şişli-Tünel, Maçka-Tünel gibi bazı kalabalık hatlarda, hemen hemen daima bir motris, bir de römorktan oluşan çift vagonlu bir tramvay katarı çalışırdı. Unutmadan söyleyeyim, yalnız Eminönü'nden kalkarak tâ Bebek'e kadar giden tramvaylar ise bir değil, iki römorkluydu. Yâni, önde kırmızı bir motris, peşinde de yeşil boyalı iki adet römork.

O tarihlerde çok kimsenin hâlâ okuma yazma bilmediği göz önüne alınarak tramvayların hat tabelâları özellikle her semte verilen değişik renklerde olurdu. Şöyle anlatayım: Şişli'nin rengi kırmızıydı, Maçka'nınki mavi. Harbiye'ninki yeşil, ama Fatih'inki de yeşil, buna karşılık Aksaray'ınki kırmızıydı. Bu anlattıklarımdan anlaşılacağı üzere, Harbiye-Fatih tramvayının tabelâsı düz yeşildi. Harbiye-Aksaray'ınki de yeşil-kırmızı...

Bizim yaşımızdakiler, Bebek-Eminönü hattının tabelasının düz sarı, Topkapı-Bahçekapı'nın düz kırmızı, Beşiktaş-Fatih'in sarı-yeşil, Şişli-Tünel'in düz kırmızı, Maçka-Tünel'in mavi-kırmızı, Ortaköy-Aksaray'ın sarı-kırmızı olduğunu sanırım anımsamışlardır. Okuması-yazması olmayan yaşlı İstanbullular bile uzaktan tabelânın renklerini gördüler mi, tramvayın hangi semte gideceğini şıp diye öğreniverirlerdi.

Ayrıca, ince, uzun dikdörtgen biçimindeki bu tabelânın üzerinde okunaklı harflerle hattın ismi de yazılı olurdu. Dahası, ortasında, bir yarım daire içinde de tramvayın hat numarası yeralırdı: Hiç unutmam, Harbiye-Fatih'inki, 12 idi...

Ancak çok yaşlılar ya da taşralılar bizlere sorarlardı:

– "Güzel evlâdım, bu gelen Edirnekapı'ya gider mi?" diye.

Çoğu zaman, "Amca, –ya da Teyze– yanlış yerde bekliyorsun; karşı durağa geç," der, sonra da bineceği tramvayın numarasını ve tabela renklerini söylerdik. Bir dua... Bir dua ki, sanırdınız kırk yıl sırtınız yere gelmeyecek...

Tramvayların iki başında sağlı sollu dört girişi vardı. Demir körüğü geriye doğru ittiniz mi, basamağa çıkardınız. Ama, ara yerden tutarsanız, parmaklarınız bu demir körüğe sıkışabilirdi. Hem de ne sıkışma! Günlerce parmağınız feci şekilde zonklar, aylar sonra tırnağınız morarır, bakmazsanız, başınıza ne işler açardı.

Tramvayın sürücüsü vatman efendiydi

Ön ve arka sahanlık, vatmanın arabayı idare ettiği yerdi. "Karda, kışta Allah vatmanlara kolaylık versin," denirdi... Sırtlarında İdare'nin verdiği şayaka benzer kaba kumaştan bir palto, ellerinde yün eldivenler, başlarında çepeçevre yeşil bantlı bir kasket... Bir kapıdan esen zehir gibi zemheri yeli öte kapıdan çıkıyor... Yağmur, kar, tipi, her türden yağış, hepsi vatmanın etrafında uçuşuyor. Gün boyunca bir eli reostanın tahta topuzunda, öteki eli fren çarkının demir tutamağında... Sağ ayağı ise, yerdeki çan demirine üstüste birkaç kere basmaya hazır:

– "Dan diri dan dan!"

Arkasını da biz çocuklar getirirdik:

– "Çekilin yoldan... Geliyor vatman!"

Vatman efendi, sağ eliyle dikey durumdaki çarkı sola çevirerek freni boşaltırken, sol eliyle de yatay durumdaki reostanın kolunu saat ibreleri yönüne döndürerek motora cereyan verir, tramvayı rayların üzerinde hareket ettirirdi. Kolu kendi önüne getirip sona dayadığı zaman tramvay son hızına eriştirdi.

Vatmanın önünde hız saati, amper ya da voltaj göstergeleri, katedilen kilometreyi sayan nümeratör filân aramayın sakın. Tramvay için gereksizdi bütün bunlar. Tramvayların düz yolda

Artık bir tarih olan eski Galata Köprüsü'nün üzerindeki tramvay durağı o kadar eski değil, ama 17 No'lu tramvaylar... (Selâhaddin Giz Arşivi)

hızlarının en fazla 60 kilometreye yaklaştığını duymuştuk, ama genelde 40-45 kilometrenin üzerine pek çıkamazlardı. Buna hem raylar elverişli değildi, hem de daracık yollar... Vatman, durmak gerektiği zaman da reostayı sola, eski haline geri çekerken, bir yandan da fren çarkını sağa çevirerek tekerlekleri sıkıştırırdı.

Rayların kayganlaştığı yağmurlu havalarda yokuş aşağıya inerken tramvayı durdurmak hayli zorlaşırdı. Vatman eğer fren yapmakta zorlanıyorsa, yerdeki başka bir demire basarak kum deposunun kapağını açar, raylara bolca kum dökülmesini sağlardı. O zaman, tramvay hızını daha bir güvenle keser, raylar üzerinde fazla sürüklenmeden dururdu.

Raylar treninkiler gibi yerden yüksek değil, aksine caddeye, kaldırımın arasına gömülü durumdaydı. Bazı şoförler lastiklerinin kesilmesi endişesiyle rayların üzerinde gitmekten özellikle kaçınırlardı. Cumhuriyet Bayramı törenlerinde geçit yapılan caddelere kum dökülürdü, tankların paletleri asfalta elden geldiğince az zarar versin diye... Ama tören sona erer ermez, birtakım çocuklar peyda olur, ellerindeki uzun sopayı rayın oluğuna sokarak hızlı hızlı vürürler, böylece rayları kumlardan temizlerlerdi.

Babam anlatmıştı: Bir gün Şişhane yokuşundan aşağıya inerken kontrolden çıkan tramvayı durduramayan vatman, sırtındaki paltoyu çıkartarak tramvayın önüne atmıştı da, koca vagonun kaza yapmasını ancak bu şekilde önleyebilmişti.

Yaşadığı o günkü olayı anlattığı zamanlar, her seferinde de sözünü, "Ner'de şimdi böyle vatmanlar!" diyerek bağlardı.

Şişhane Yokuşu'ndaki "Vatman dur!" uyarısı

Sonraları, çareyi Şişhane Yokuşu'nda, orta yerde, Okçu Musa Camii'nin hizasında, üzerinde "Vatman dur!" yazan bir tabelâ asmakta bulmuşlardı. Vatman buraya gelince mecburen sıkı bir fren yaparak durur, sonra frenlerini yavaşça açarak tramvayı hafif hafif aşağıya doğru koyuverirdi. Bu bir anlık duruş bile, tramvayın Bankalar'a kadar güvenle inmesini, keskin virajı tehlikesizce almasını sağlardı.

Şişhane yokuşu, inerken de, çıkarken de vatmanların korkulu rüyasıydı. Vatmanlar, Bankalar'dan Tepebaşı'na doğru giderken, Şişhane Yokuşu'nun alt başına gelince, ilerde yokuşu çıkmakta olan başka bir tramvay olup olmadığına bakarlardı. Eğer varsa, tepedeki arşeden motora gelen cereyan azalacağı için tramvayın yokuşu tırmanmakta zorlanacağını bilirler, biraz yavaştan alırlardı. Beklerlerdi ki, öndeki tramvay arayı yeterince açabilsin.

Zaten, karşıdaki direklerin birinde de kocaman bir işaret lâmbası vardı. Şişhane Yokuşu'nun alt başına gelince biz çocukların gözleri hep o lâmbada olurdu: Işık yanıyorsa, ilerde yokuşu tırmanan bir tramvay var demekti. Tramvay, yokuşu kolayladıktan sonra o lâmba kendiliğinden söner, yokuşun alt başındaki bizim tramvaya yol açılırdı. Vatman o zaman daha bir güvenle reostanın kolunu çevirerek tramvayı yokuşa sardırırdı. Ve, tramvayımız "Igına... Dıgına... Igına... Dıgına..." diye boğuk sesler çıkartarak o dik yokuşu tırmanmaya koyulurdu.

Bazı makaslar otomatikti, reosta kolunun kısa ve âni bir hareketiyle kendiliğinden açılır ya da kapanırdı. Ama makasların bir çoğuna ise ancak elle kumanda edilebilirdi. Maka-

sa iyice yaklaşıp duran vatman, yanıbaşında asılı duran, bir ucu halka şeklinde saplı, öteki ucu iyice yassı, 1 metre kadar uzunluğundaki demiri alır, yana iterek açtığı ön camdan sarkarak elindeki bu demiri makasa sokar, sert bir hareketle raydaki makas parçasını duruma göre sağa, ya da sola itiverirdi. Sonra, tabii yine yola berdevam...

Tramvay iyice dolar da müşteri almadan yoluna devam edecekse, vatman, ön camın gerisindeki "Dolmuştur" levhasını indirirdi. Eğer arızalanmış ya da o günkü seferlerini bitirmişse "Depoya Gider" levhasını. Biri Şişli'de, öteki Beşiktaş'ta, üçüncüsü de Topkapı'da olmak üzere üç tramvay deposu vardı. Ha, tabii de karşı tarafta, Kısıklı'da...

Zor dostum zor... Biletçilik çok zor!

Vatmanın işi zordu da, sanki biletçininki kolay mıydı? O da sırtında İdare'nin verdiği gri şayak üniforması, başında yeşil kenarlı kasketi, boynunda başından geçirdiği meşin çantası, kalabalık arasında kendine yol açarak içerde biletsiz yolcu bırakmamaya çalışırdı. Sabahın erken saatlerinden, tâ geç vakitlere kadar...

Meşin çantanın bir gözünde kenarı dilim dilim madenî 40 ve ortası delik 100 paralar, 5, 10, 25, 50 ve 100 kuruşluklar; öteki gözünde de hep kâğıt paralar: Bir, iki buçuk, beş, belki de on liralar... Sol elinde de hem üstü, hem altı açılan tahta bir bilet kutusu... İçinde değişik renklerde sıra sıra sivil, subay, er, talebe, malûl biletleri. Ayrıca aktarma edecekler için farklı biletler... Sağ elinde de kalın, altı köşeli bir mavi kalem. Kalemin tepesinde bileti koçandan kolay kopartabilmek için sımsıkı sarılı bir paça lastiği...

– "Biletsiz kalmayalım beyler... Bozuk verelim lütfen!!"

Biletçinin yaklaştığını görenlerin arasında bakışlarını kaçırarak onu görmemezlikten gelmeye çalışanlar da olur muydu, bilemem. Çoğunluk, tek ellerini tutundukları kanapenin kenarındaki kulpu ya da tavandan sarkan bir sucuk kangalını andıran kayışı bırakmadan, öteki elleriyle paralarını uzatarak gidecekleri yerleri söylerlerdi:

– "Üç Sultanahmet... Biri talebe!"

– "İki Aksaray, bir Sirkeci..."

– "Türbe'de inecem ben. Haber ver evlâdım, e mi?"

Biletçi, biletin üzerindeki şemada bindiğiniz durağı mavi kalemle işaret ettikten sonra, dibinden keserek size verirdi. Mesafeler, "kıta" denen mıntıkalara göre saptanmış olduğu için herkes gideceği vere göre ayrı ayrı ücret ödemek durumundaydı. Kontrolör gelip de biletinize baktığı zaman, ineceğiniz durakta inmeyip yolculuğunuzu sürdürdüğünüzü farkederse, yeniden bilet almanızı ister, yolcuyla kontrolör arasında ister istemez tatsızlıklar çıkardı.

Bazen öğrencilerin beşi altısı birden itiş kakış tramvaya binerler, biletçi hepsine teker teker bilet kesmek isteyince aldıkları bir tek bileti birbirlerine gizlice elden ele geçirerek biletçiye kendi biletiymiş gibi göstermeye kalkışırlardı. Biletçi farkına varırsa, kızar, bağırır, çocuklar karşılık verir, etraftan müdahele edenler çıkar, bir şamata başlardı ki deme gitsin!

Biletlerin üzerinde "İki nokta arasındaki her mesafe bir Kıt'ayı gösterir" diye yazardı. Biletin üzerindeki yazıları okuya okuya kıtaları sular, seller gibi ezberlemiştim. Bir gün, uzaktan akraba olduğumuz bir bey Adapazarı'ndan gelip de bana, "Madem ikinci sınıftasın, say bakalım kıtaları!" deyince, ben gariban, hemen saymaya başlamıştım:

– "Beyazıt, Aksaray, Etyemez, Yedikule..."

Nereden bileyim ki, sorunun doğru yanıtının, "Asya, Avrupa, Afrika, Amerika, vs.. vs.." olduğunu...

Daha başta, bizim kuşak tramvay çocuğuydu dedik ya işte...

Peki, bilet ücretleri ne kadardı?

İlkokul beşinci sınıfta olduğum 1944 yılında, birinci mevki bileti 15 kuruştu. Aktarma: 18, aktarma farkı: 5, subay: 11, er, talebe, malûl: 5 kuruştu.

İkinci mevki ise, sivil: 10, aktarma: 12, subay: 10, er, talebe ve malûl: 3 kuruştu. Ayrıca, belli bir miktar para verilerek aylık kart alanlar, bir ay boyunca istedikleri kadar tramvaya binebilirlerdi ki, sonradan bu kart satışına son verildi.

Ödenen bu ücretlerin içinde, İdare'ye ait miktardan başka Nakliye Vergisi, Köprü Vergisi, Asker Vergisi, Belediye Vergisi de vardı. Köprü Vergisi ile asker ailelerine yardım payının bir süre sonra kaldırıldığını, daha sonra da kıtalara göre bilet kesilmesinden vazgeçildiğini anımsıyorum.

İnmek için tepedeki kordonu çekerdiniz

Tramvayda tepede, tavana yakın, sağda ve solda kalın sırımdan bir kordon uzanıp giderdi ki, ucu, vatmanın tepesindeki küçük bir çana bağlıydı. Durakta ineceğinizi, vatmana bunu çekerek haber verirdiniz. Bugünkü otobüslerdeki ışıklı düğmelere basmak gibiydi, zili çekmek... Biletçinin sağdaki kordonu bir kez çekmesi, vatmana, "Binen bindi, kalk artık!" demekti. Kısa kısa iki kez çekmekle de vatmanı ilk durakta durması için uyarırdınız.

Malûm: Tramvay vagonları, hangi yöne gidiyorlarsa, ön tarafları orası olurdu. Seferini sona erdiren tramvay, Harbiye, Taksim, Şişli, Ortaköy gibi büyük, meydanlarda geniş bir daire çevirerek kalkış durağına gelir, yeniden yolcu almaya başlardı.

Ama Fatih gibi, Tünel gibi bazı dar yerlerde ise, yerin elverişsizliği nede-

n yle tramvaylar dönemezdi. Dönemediği için de yapılacak tek şey, tramvayın [illegible] yapmaktı.

Kışın halkın üşümemesi için camlar açılmazdı. Bazı tramvayların tepelerinde camları koyu mavi renkte küçük vasistaslar vardı, olsa olsa onlar aralanırdı. Sıcak günlerde de cereyan yapmaması için yalnız tek taraftaki camlardan biri ya da ikisi açılırdı. Biletçiye camı açmak istediğini söylerdiniz, o da gelir, elindeki maymuncuğu ortadaki deliğe sokarak çevirir, sonra çerçevenin yuvarlak tutamaklarına parmaklarını geçirerek hayli ağır olan camı aşağıya indirmeye çalışırdı. Onun uğraşması karşısında, çoktan içinizden camı açtırmaktan vazgeçerdiniz de, söyleyemezdiniz!

Bab-ı Âli basınında tramvay yarenlikleri

O dönemin gazetelerinde, dergilerinde tramvayla ilgili pek çok yazı yazılmış, karikatür çizilmiştir. İşte Peyami Safa'nın "Harbiye-Fatih" romanı. İşte Burhan Felek'in tramvayı konu alan sohbet yazıları... İşte, Ramiz, Cemal Nadir gibi çizgi ve yergi ustalarının tramvayı mekân edinen sayısız karikatürleri... Orhan Hançerlioğlu'nun "Büyük Balıklar" romanı da, bir sabah erkenden gün ışırken Fatmalı Sabri'nin ikinci mevki [illegible] tramvayını Şişli depo[illegible] çıkartmasıyla başlıyordu.

Tramvaylar iyiydi, hoştu da, insanın binerken, yankesiciye çarpılmamak için gözünü dört açması gerekirdi. Hep anlatırlardı, adamın biri, jiletle volculardan bir beyin paltosunu usulcacık keserek, cekedinin cebinden cüzdanını aşırmışmış da beyin haberi olmamış! Ya da Hacı Hüsrev'li girişimcilerden biri, bir hanımın çantasını açıp içinden parasını, mücevherlerini alıp gitmiş de kadıncağızın ruhu bile duymamış! Bu gibi [illegible] tramvaylarda yolculuk eden İstanbul halkı için hep olağan şeylerdi. Köşe yazarları, pazar sohbetlerinde okurlarına sık sık tramvaylarda yaşanan yankesicilik olaylarını anlatırlardı. Bu yazılar, her zaman da ilgiyle okunurdu...

Bir akşam, geç vakit babamla Yüksekkaldırım'ın alt başında, Karaköy Palas'ın önünde tramvay bekliyorduk. Bir bıçkının, tıka basa dolu olduğu için durakta durmadan hızla geçen bir tramvayın arka sahanlığına koşup sıçradığını ve kaşla göz arasında salkım gibi kapı demirine asılanlardan birinin beline sarıldığını gördük. Bir koluyla adamın beline sarılmıştı, ötekiyle de adamcağızın ceplerini karıştırmaya koyulmuştu.

Yolcu, iki eliyle girişteki demire sımsıkı tutunduğu için yankesiciye engel olamıyor, tramvay giderek hızlandığı için de bir türlü aşağıya atlayamıyordu. Bıçkının, alacaklarını aldıktan sonra yere atlayarak Bankalar Caddesi'ndeki karanlık sokaklardan birinde gözden kaybolacağını düşünmek zor olmasa gerek.

Ama en güzeli, yaşlı bir öğretmen emeklisi hanımın, çantasını karıştırmaya koyulan genç yankesiciye, "Güzel evlâdım, bu koca çantada aradığımı ben bulamıyorum, sen nasıl bulacaksın!" demesidir. Bugün olsa, aynı öğretmen emeklisi hanımın herhalde, "Güzel evlâdım, bu zamanda emekli hocalarda para ne gezer? Boşuna vaktini bizim gibilerle harcama sakın!" diyeceğini kulaklarımla duyuyor gibiyim...

Tramvaydan spor olsun diye atlayan gençler

Çoğu gençler, öğrenciler, tramvay boş da olsa pek içeriye girmezler, hep arka sahanlıkta, hatta basamakta yolculuk ederlerdi. Önce "spor" olsun diye, sonra da biletçi gelince çabucak aşağı atlayıp, bir arkadan gelen tramvaya asılabilelim diye... O zamanlar, oto-stop'u bizde henüz bilen yok. Yolculuğu bedavaya getirmek, ancak tramvaylara asılmakla mümkündü. Hangi anlamda olursa olsun. "Asılmayalım, depoya gider!" uyarısı, o günlerden kalmadır.

Biletçi gelip de bedavacının para vermeye niyeti olmadığını anlayınca, bağırır, çağırır, o da olmazsa elindeki tahta bilet kutusuyla asılan gencin başına, gözüne, neresine gelirse orasına vurmaya başlardı. Daha küçük yaştaki çocuklar ise arkadaki çeki demirinin üzerine çıkarlar, düşmemek için de kocaman iki elektrik prizinden birinin kapağına tutunurlardı. Polisin biri onları farkedip de aşağıya indirerek kulaklarına yapışıncaya kadar, kimbilir kaç durak boyu bedava giderlerdi...

Tramvaydan atlamak için değişmez bir kural vardı: İlk atlayışta muhakkak yüzüstü yere kapaklanırdınız! Ya hızı iyice ayarlayamadığınız, ya da besbelli, ters yöne atladığınız için. Ama zamanla öyle maharetli gençler yetişmişti ki, sanırdınız her biri birer trapez cambazı! Ters atlarlar, yine de arkası üstü kapaklanmazlardı. İstediği kadar kapıların yanında "Atlamak tehlikeli ve memnudur!" diye yazsın. Kimse sallamazdı bu tehlike ve yasak uyarılarını... Dönerek atlayanlar mı istersiniz, yere atladıktan sonra bir zıplayışta yeniden asılmaları mı! Caddede biraz sabretmekle bu cambazlıkların hepsini, her çeşidini görebilirdiniz.

Aslında gerçekten tehlikeli bir maharet gösterisiydi tramvaydan at-

lamak. Evde, sık sık, ama yerli yersiz bizlere hep tramvayın altına girerek bacakları kesilen çocuklardan, ya da arkadan gelen taksinin altında kalarak kan revan içinde kalan gençlerden söz ederlerdi. Tabii, bizlerin de Şeytan'a uyup tramvaya atlamaya kalkışmamamız için.

Aksaray'da şimdi üstgeçitlerle bozulan Valide Camii'nin önündeki meydanı kateden Topkapı-Bahçekapı tramvayı bir-iki yıl sonra seferden kalkacak...

Savaş yıllarında tramvay savaşı

İkinci Dünya Savaşı patlak verdikten kısa bir zaman sonra, pasif korunma gereği, tramvaylarda da karartma uygulandı. Önde, içinde iki ampulün yandığı kocaman yuvarlak lambanın camı, ayrıca içerdeki başaşağı tesbit edilmiş lambalar dışarıya ışık sızdırmaması için hep koyu maviye boyandı.

İdare, savaş yıllarında yolların kapalı olması nedeniyle yedek parça getirtmekte de ciddi sıkıntılarla karşılaştı. Bozulan tramvayların kısa zamanda yeniden servise sokulması artık kolay olmuyordu. Seferdeki vagon sayısı giderek azaldı, kalabalık durmadan arttı, duraklarda görülmemiş bir izdiham yaşandı. Ayrıca Zonguldak'tan kömür getirecek vapurların sık sık fırtına yüzünden gecikmesi nedeniyle de Silâhtarağa elektrik santralı kömürsüz kalma tehlikesiyle karşılaştı.

Gazetelerde, mizah dergilerinde, bu sefer de iğne atsanız yere düşmeyecek kadar kalabalık tramvayları konu alan karikatürler çizilmeye, mizah yazıları yazılmaya başlandı. Tramvaydakiler üstleri başları yırtılıp düğmeleri kopmadan inemiyor, duraklardakiler de dirsekleriyle kalabalıkta meydan savaşı vermeden tramvaya giremiyorlardı. Bir itiş-kakış yaşanıyordu ki, deme gitsin!

Babam akşamları eve gelmekte mahsus gecikirdi ki, tramvayların kalabalığı biraz hafiflesin diye... Önceleri, Karaköy'den ters yöne giden, nisbeten tenha bir Eminönü tramvayına biner, Eminönü'ne gidince de inmez, boşalan sıralardan birine oturur, sonra ikinci bir bilet alarak Galatasaray'a çıkardı. Ama bir gün bu açıkgözlüğü yapanların sayısı artınca, görevlilerin Eminönü'nden dönen bütün tramvayları boşalttıklarını söyledi. Böyle olunca yeniden kalabalığa karışıp tramvaya binmeye mecbur oluyordu ki, bu durumda tâ Eminönü'ne kadar gitmenin hiçbir esprisi kalmıyordu.

Tramvaylar İstanbul halkına az geliyor

Hele bir kaza sonucu Tünel seferlerine ara verildiği, ya da yeni kayışın vaktinde gelememesi yüzünden tünel seferlerinin tatil edildiği günlerde Karaköy'den Beyoğlu'na çıkmak gerçekten büyük mesele oldu. Çok kimse, dilleri dışarda, nefes nefese Yüksekkaldırım'dan yukarıya vurmaya başlamışlardı ki, bu da herkesin harcı değildi.

Vagonların daha fazla yolcu alması için iki kişilik koltukları tek kişiliklerle değiştirerek ortada uzanan boşluğu bir koltuk eni de olsa genişlettiler. Bazı tramvayların da ortadaki iki kişilik koltuklarını büsbütün kaldırarak ara yerde bir boşluk açtılar. Bunca kalabalığa tek bir biletçi bilet kesmekte yetişemeyeceği için, tramvaylara bir biletçi daha verdiler. Biri önden, öteki de arkadan binenlere bilet kesiyordu.

Sanıyorum 1947 yılıydı, ilk olarak Eminönü durağında halkın birbirini ezercesine itişip kakışmasını önlemek için, sırayla binilmesini sağlamak amacıyla demir borulardan yollar yapıldı. Ayrıca da vatmanın rahat çalışması için ön sahanlıkta dört kişiden fazlasının bulunması yasaklandı. Daha sonraları ön sahanlıkta ancak subay, polis vs. gibi üniformalı kişilerin yolculuk yapmasına izin verildi. Arka sahanlık ise, hafazanallah! Millet, üstüste! İçerisi ise sanki sardalya kutusu: Herkes sarmaş dolaş, kucak kucağa!... Ya medet Allah!

En büyük tramvay kazası: Şişhane faciası

Tramvaylar iyiydi, hoştu, ama hiç mi kaza yapmazlardı? Yaptılar elbet. Ama en büyük kaza, yine şu netameli Şişhane Yokuşu'nda 1936 yılında meydana geldi. Günlerden 26 Şubat'tı. Vatman Fahri'nin idaresindeki [illegible] birine çarparak hurdahaş olmuştu. Sonuç: Altta kalıp ezilerek yaşamını yitiren 6 kişi ve de pek çok yaralı!

Kazada devrilen tramvayın yolcularının birbiri üstüne yığılması sonunda büyük bir facia yaşanması, yöneticileri bazı önlemler almaya sevketmişti. Bunların başında da her tramvaya ayakta 28 yolcudan fazlasının alınmasının yasaklanması geliyordu. Ne var ki, olayın dehşeti yavaş yavaş unutulunca, bu önlem de uygulanmaz oldu. Boşuna, "Belediye yasağı bir gün sürer!" dememişler...

Şişli deposu marangozhanesine alınan 122 filo numaralı tramvay yeniden yapılırcasına tepeden tırnağa elden geçirilerek onarıldı. Aristidi adlı emektar bir Rum ustanın bu onarımda çok büyük emeği geçtiği söylenir. İşin garibi, Aristidi Usta'nın bir elinde yıllar önce geçirdiği bir kaza nedeniyle tek parmağının kalmış olmasıydı.

122 numara baştan sona yenilenmiş, boyanmış, cilalanmış, süslenmiş, püslenmişti. Sefere çıkartılacağı gün gelmişti, ama idareciler bu tramvayı yeniden sefere çıkarmaktan çekiniyorlardı. Doğrusu, pek de haksız sayılmazlardı:

– "Altı kişinin ölümüne, şu kadar kişinin de yaralanmasına neden olan [illegible] tramvayın geldiğini görürsenız, sorarım size, ona biner misiniz siz?" diyorlardı.

Sonunda, tramvaya 180 filo numarası verildi de, onun gerçekte 122 numara olduğunu bilmeyen İstanbullular, akıllarına hiçbir kötülük getirmeden yine yıllarca ona binmekte devam ettiler. 1914'ten, İstanbul yakasında 1961 yılına kadar, Kadıköy yakasında da 1965'e kadar İstanbul halkına toplam 350 tramvay hizmet verdi. İşte, bu 122 numara da onlardan biriydi.

Kadıköy tramvayları bir başka alem!

İstanbul'da, atlı tramvayların kaldırılmasından sonra ilk elektrikli tramvay 20 Şubat 1914 günü çalışmaya başlamıştı. Ama Anadolu yakasında ilk tramvayın çalışması için aradan 14 yıl geçmesi gerekti. Üsküdar-Kadıköy Halk Tramvayları Şirketi Üsküdar-Kısıklı hattını açtığı zaman takvimler 1 Ocak 1928'i gösteriyordu. Ertesi yıl da Bağlarbaşı-Haydarpaşa ve Üsküdar-Haydarpaşa hatları açıldı. Derken Fenerbahçe, Bostancı ve Moda'ya uzanan tramvay hatları ilâve edildi.

Babam, o yıllarda Bağdat Caddesi'nde konaklar ve köşklerin çok seyrek olduğunu, bu nedenle başlangıçta sık sık duraklar bulunmadığını anlatırdı. Köşkünün, konağının önüne gelenler zili çekince tramvayı durdurarak inerlermiş. Caddenin iki yanındaki evler, villalar arttıktan sonra, zili çekenlerin sayısı da artmaya başlayınca, Şirket, tramvayların ikide birde sık sık durdurulmasını önlemek için uygun yerlere duraklar koymaya mecbur kalmış.

Kadıköy, Fenerbahçe, Moda'ya çalışan tramvaylar, İstanbul tarafındakilerden hayli farklıydı. Vagonlar kapalı olup, kapıları ortadaydı. Vatman tramvayı açıkta değil, vagonun içinden idare ederdi. Hava kararınca, içerdeki ışıkların gözünü almaması için arkasındaki kalın perdeyi çeker, sonra doğru Altıyol, Yoğurtçu, Kızıltoprak, Feneryolu, Göztepe, Çiftehavuzlar, Erenköy, Suadiye, Bostancı... Orta sahanlıkta, tramvayın çektiği cereyanı ölçen bir elektrik sayacı vardı. Göztepe yokuşunda saatin kırmızı işaretinin nasıl fırıl fırıl döndüğü hâlâ gözlerimin önündedir.

40'lı yılların başında Bağdat Caddesi'nde trafik yok denecek kadar azdı. Talikalar, faytonlar, bisikletler asfalt boyunca güvenlik içinde, tehlikesizce yol alırlardı. Zaten tramvay hatları da Kadıköy'den Selâmiçeşme'ye kadar yanyana caddenin ortasında uzayıp gider, ancak bugünkü Shell benzin istasyonun önünde caddenin iki yanına doğru açılarak yolun orta kısmını atlara, arabalara bırakırdı. Erenköy, Suadiye taraflarında caddenin iki yanında köşkler, konaklar ile ot bitmiş, ya da mavi mavi dikenlerin doldurduğu yeşillikler uzanırdı.

Moda, Fenerbahçe gibi semtlere çalışan tramvaylara yaz günlerinde iki yanı açık, yol yol renkli tenteli römorklar takılırdı. Biz çocuklar bunlara binmeye can atardık. Ama bize söylenen hep aynı şey olurdu:

– "Şimdi terlisiniz, üşütüp hasta olursunuz. Bir dahaki sefere bineriz, olmaz mı çocuğum?"

Yazlıkta oturduğumuz Şaşkınbakkal'daki durağa geldiğimiz zaman, kulaklarımızı havai hatların bağlı olduğu demir direklerden birine dayar, duyduğumuz uğultudan, yaklaşmakta olan tramvayın yakında mı, uzakta mı olduğu şıp diye anlayıverirdik.

Hiç unutmam, bir gün Kadıköy'den tramvaya binmiştik de, babam biletçiye para uzatarak ineceğimiz durağı, boş bulunarak, –belki de muziplik olsun diye– evde kendi aramızda konuştuğumuz şekilde söylemişti:

– "İki şaşkın!"

Şaşkın şaşkın bir babama, bir de bana bakakalan biletçi, evde Şaşkınbakkal'ın adını kendi aramızda "bakkal"ı atarak "şaşkın" kısalttığımızı nereden bilecekti ki?!

Çingeneler

ORAL ONUR

Çingenelerin tarihi çok eskiye dayanır. Hemen hemen insanlık tarihi kadar eski olan Çingene tarihi, doğrusu incelemeye değer özelliklere sahiptir. Çingenelerin dünyaya yayılışları, geliş yerleri ve konuştukları lisanlar ülkelere göre değişiklik arzetmektedir. Karadavud'da *Delâil-ül Hayret Şerhi* kitabında Çingeneler geniş olarak incelenmiştir. Buna göre dünyaya yayılışları Mısır kaynaklı olanlara kıpti, Hindistan ve İran'ın batı yöresi olanlara ise Çingene denmektedir.

Edirne Sultan Selim Cami kütüphanesinde bulunan *Zıkr-i Tarihi Kıpti* adlı kitabında ise, Mısır kaynaklı kıptiler şöyle anlatılır: "Tarih-i mezburûn iptidaisi müluk-u Rûm'dan ahir abde-i esnam Diklatiyanus nam Padişahın Rumiyetel kübradan kerrufer ile kalkup ehl-i Mısır ve İskenderiye üzerine sefer ettiği vakitten der esma-i suhûr-i tutibâbe hatur kihirk tube emşir ber mehat ber mevedde beşeş bûne ibîbe Mısrî derû iptida-i sali evvel tut-i derge daima şems-i Sünbülenin onaltıncı derece sen vardığı vakitten hesap olunup her ay otuz gün tutulur ve ahir şehr-i Mısır'dan sonra sene-i besitede beş gün sene-i kebisede altı gün eyyam-ı müstarika manasına nesih itibar olunur.

Tarih-i mezkûr galiba Mısır ve Hicaz'da müstamel ve meşhurdur."

Görülüyor ki, çok eski tarihler Çingeneler ve tarihleri ile ilgili açıklamalar yapmışlardır. Bu nedenlerle Çingenelerin tarihini şöyle özetlemek mümkündür. İsa'dan önce 750 yıllarında Hindistan'ın kuzeyindeki Pencap ve Sind eyaletlerinden çıkan Roman ve Sind boyları İran'a gelmişler. İran'a gelen bu boyların başlarına gelenler ise şöyledir. İranlı Şair Firdevsi, hükümdar Behram döneminde ölümü fazla düşünmesi nedeniyle karamsarlığa girer. Bu karamsarlıktan kurtulmak ve neşelenmek için Hind Raca'sından halkının güldürülmesini ve neşelendirilmesini ister. Hind Racası bu istek üzerine 12 bin dansçı, akrobat ve şarkıcı ve çalgıcıdan oluşan Çingeneleri İran'a yollar. Bu gelen Çingeneler o yıl İranlıları eğlendirir ve neşelendirir. Fakat aradan bir yıl geçtikten sonra yiyecekler tükenir ve Behram Çingenelere çalışmasını ister. Fakat Çingeneler, "Biz oynar dans ederiz. Çalışmak işimiz değildir" diyerek kralı kızdırırlar. Buna kızan kral Çingeneleri İran'dan kovar. İşte bu kovmadan sonra Çingeneler dünyanın dört bir tarafına yayılırlar.

İran'dan kovulan Çingeneler iki kol üzerinden Batıya doğru göçerler. Anadolu'ya gelen Çingeneler I.S. 855 tarihlerine rastlar. Yani Bizans'a gelen bu Çingenelerin bir bölümü I.S. 1345'de Sırbistan ve Yunanistan (I.S. 1322), İtalya'ya (I.S. 1422), Polonya'ya (I.S. 1509), Almanya'ya [illegible] bir başka grup ise Kırım, Ukrayna, Moravya, Transilvanya, Estonya, Litvanya ve Rusya içerlerine gelmişler. Bazı tarihler Mısır'dan çıkan Çingenelerin Afrika'ya gittiklerini söyler.

Bu gelişmelere göre Çingenelerin gittikleri ülkelerde başka başka adlarla anıldığı görülür. 18. yüzyılda Doğu Avrupa'da yaşayanların Kaldereş, Kuzey Afrika'da yaşayanların Gitanos [illegible] görülür. İngiliz ve Fransızların bu gelenlere Gipsy demelerinin nedeni onların Mısır'dan geldikleri içindir. Aynı şekilde İngilizler Egyptian yani Mısırlı demişlerdir.

Bizanslıların Çingenelere Atsıgani deyişleri "Dokunulmayanlar" kelimesinden kaynaklanır.

Romanya'da yaşayan Çingeneler Ramon adını almış, Macaristan Çingenelerine ise Çigan veya Farao Nep (Firavun hakkı) denilmekte, İspanya Çingenelerine ise Filamanko, Almanya ve Bohemya'da yaşayanlara ise Mohemler veya Romani denildiği bilinmektedir.

Görüldüğü üzere çeşitli ülkelerde yaşayan bu Çingenelerin bazıları o ülkenin yasalarına göre dışlanmış, Nazi döneminde "Piç Soyu" olarak kabul edilmişlerdir. Hattâ Çekoslovakya'da Çingeneler kısırlaştırılmıştır. Çingenelerin nüfusu artıp kentlerde çoğunluk kazanmaması için bu yöntem uygulanmıştır.

Görüldüğü üzere Çingeneler gittikleri ülkelerde devamlı dışlanmışlar, zorluklar içersinde yaşamışlar, fakat benliklerini unutmadan günümüze kadar yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Bu nedenle bazı ülkelerde müzik alanında başarılı olmuşlar, onlar adeta müzik sanatında aranılan insanlar olmuşlardır. Macaristan Çingeneleri Keman sanatçısı, Almanya'da ve Bohemya'da Akardeon,

Koyun Âdeti hükmü ve Çingene Kanunnâmesi

Rumeli Etrâkinün Koyun Âdeti Hükmi (Ve Çingene Kanunu)

Nişân-ı hümâyûn ve misâl-i meymûn-Enfezehullâhu ilâ yevmi yüb'a-sûn-hükmi oldur ki: **Rumeli Etrâkinün koyunı âdetin** dutan filân filân **kanunnâme** taleb etdüği ecilden, eline işbu hükm-i cihân-mütâ'ı verdüm ve buyurdum ki:

1. Varub olub-gelmiş kanun ve kâide üzre mecmû' **koyun erenlerünün** koyunların sayub yazalar ve tamam yazdukdan sonra dönüb yüz koyunda ya bir koyun ya bir koyunun bahâsın alalar.

2. Ve **Meric**'ün şarkî ve şimâlî etrâfındaki **yörükler**den yirmi beşer akçe alalar ve Meric'ün garbî ve kıblî tarafından olan yörüklerden alınu-gelen yerlerden yirmi beşer akçe alalar ve **resm-i kitâbet** içün beşer akçe alalar.

3. Ve her **Çingene**den kırk ikişer akçe **harâc** alalar, ziyâde bir akçe almayalar ve üşendirmeyeler.

Ve **hisâr mesâlihi** içün yahud **demürcilük** içün konulmuş Çingenelerden ki, elinde hükmüm yahud **beğler beği mektûbı** ola, harâc almaya. Ve [illegible] kimesne demürciyim ve kalburcıyım deyü Çingeneler arasına girüb [illegible] mâni' olmaya yohsa itâbıma müstahak olur. Bilmiş ola.

Ve mezkûr Çingenelerün haraçları cem' etmeğe varub, her yerün kadısı bunlara yarar bir emîn adam koşa ki, bunlar ile yüriyüb Çingenelerün haraçlarun aldukdan sonra bunun eline **hüccet** vereler ki, sonra Çingenelerin nizâ'ları olursa ellerinde **temessük** ola. Ve bunların tarihi içinde ne kadar Çingeneler olursa, haraçların alub adların defterden çıkaralar.

Ve dahi bir Çingene cemâ'atinden bir kaç Çingene bulunmasa, **protogeros**larına* ve kalan cemâ'atine buldurub haraçların bî-kusûr alalar.

Ve **müslüman** olan **Çingene** kâfir arasında oturmaya, müslümanlara karışa ve illâ bile oturub müslimlere karışmayacak olursa, dutub haraçların ala.

4. Mezkûrlardan ve adamlarından koyun gizlemeyeler ve kaçurmayalar ve illâ her kim gizleyecek veya kaçuracak olursa, buyurdum ki, bil-külliye benüm içün beğlik edeler, kimesne mani' olmaya.

5. Bu vechile mutasarrıf olub altı ayda bir **kıst**** cevab edeler, özr ve bahâne getürmeyeler. Getürürlerse dahi mesmû' ve makbûl olmaya. Ve hiç ehad kâinen men kân mâni' olmaya ve bunların âdet üzre işlerine kimesne medhal kılmaya ve **Rumeli**'nün sancağı beğleri ve kadıları ve subaşıları ve yerlerine duran adamları ve kethüdâları, mezkûrlara yolundan mu'âvenet edeler.

* **Protogeros: Yurtuyuas** da denen bu kelime, Çingene ve benzeri yerli ahalinin mahallî reisi ve ileri geleni anlamına gelmektedir (Evliya Çelebi, VIII/718).

** **Kıst:** Taksit.

İspanya'da ise dans sanatçıları olarak ün yapmışlardır.

Avrupa ülkelerinde yaşayan Çingeneler az çok örgütlenmişlerdir. Dinsiz görülen bu Çingenelerden Fransız Çingeneleri her yıl Mayıs ayında Azize Meryem gününü kutlamaktadırlar. Polonya Çingeneleri ise Şavaron (Çeribaşı) seçimini unutmamışlardır. Çekoslovakya'da kurulan yeni Çingene Partisi ve Romany Forum'un (Çingeneler Forumu), Çingenelerin her çeşit saldırı ve tazyiklerden korunması için kurulduğu bilinmektedir.

Romanlarda, filmlerde, müziklerde güzel olan Çingeneler gerçek yaşamda devamlı çirkin görülmüşler, hattâ Çingene düşmanlığı Romanya Başbakanı Jelu Volke tarafından Bükreş'in başbelası olarak nitelenmiştir.

Romanyalı sosyolog Nicolas Gheorghe'ye göre ülkenin içine düştüğü kötü durumda Çingeneler hedeflenmiş ve onlar sosyal anarşist ve parazit olmakla suçlanmışlardır.

Bütün bu olaylardan sonra Çingeneler örgütlenmişler ve merkezi Paris'te bulunan Comite International Tzigane (Uluslararası Çingene Komitesi) toplanmış ve diğer ülkelerdeki Çingenelerin bu komiteye katılmaları istenmişti. Fakat nedense Çingeneler bütün uğraşılara rağmen birliği bir türlü sağlayamamışlar, dünya Çingeneleri gene yalnızlığa itilmiştir.

Kanunnâme-i Kıbtiyân-ı Vilâyet-i Rumeli

1. **İstanbul** ve **Edirne** ve sâir Rumeli **müslümân cingâneleri** her hâne ve her **mücerred**'den yirmi ikişer akçe resm verürler. Ve kâfir cingâneleri her hâne ve her mücerredden yirmi beşer akçe **ispençe** ve bîvelerinden altışar akçe resim verirler.

2. Ve İstanbul ve Edirne ve Filibe ve Sofya'da olan **cingânelerin nâ meşrû' fi'le mübâşeret eden 'avretleri**nden her ayda yüzer akçe kesim deyü resm verirler.

3. Ve **resm-i 'arûsânelerin ve cürm ü cinâyet**lerin sâir ve re'âyâ gibi ber muktezây-ı kanun edâ edeler.

4. Ve 'inâd edüb kendü kâdılığından âhar kâdılığa ve havlulara gaybet eden cingeneleri buldukda kınadub ve muhkem hakkından gelinüb kâdılığına getürdeler. Ve **kendü cemâ'atinden kaçan cingeneleri katuna*** başlarına ve **kethüdâ**larına ve yararlarına teklif edüb buldurub getürdeler. Tâ ki mâl-i padişahî ve 'avârız-ı divâniyye oldukda gaybet edebilmeyüb mazbût olalar.

5. Ve evkâfda olan cingeneler ve hâs ve emlâk ve ze'âmete ve tîmâra ra'iyyet kayd olunan cingânelerden gayrı Cingâne sancağına müte'allık cingenelerin cürm ü cinâyetlerine ve siyâsetlerine ve rüsûm-ı örfiyyelerine ve bâd-ı hevâlarına yine **Cingâne sancağı beği** mutasarrıfdır. **Vilâyet sancağı beğleri** ve **subaşıları** ve **kapu halkı** ve **yeniçeri** ve gayrılar dahl eylemez.

6. Ve evkâf ve hâs cingeneleri ve emlâk ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr ra'iyyeti cingenelerinin dahi resmine ve ispençesine ve rüsûm-ı örfiyye ve siyâsetlerine ve bâd-ı hevâlarına yine **ra'iyyet sâhibi** mutasarrıfdır; anlar zabt eyler. Cingâne sancağı beği ve vilâyet sancağı beğleri ve subaşıları ve kapu halkı ve gayrı kimesne dahl eylemez.

Ve bil-cümle Cingâne'de vâkı' olan umûrda yine ra'iyyet sâhibleri mutasarrıfdır.

7. Ve **müslüman çingeneleri** kâfir cingeneleri ile göçüb konıcak ve ihtilât edice kınanub te'dib olundukdan sonra kâfir cingeneleri resmin edâ ederler.

8. Ve hisârlara ve hizmete **müsellem** deyü ellerinde hükm-i hümâyûnları olan cingeneler, heman **harâc-ı padişahî** edâ ederler; **avârız-ı divâniyye** ve ispençe ve sâir rüsûm-ı örfiyye edâ etmezler.

9. Ve **Semendire Sancağı**nda **Braniçova Nâhiyesi**nde olan cingeneler mîrîye her hâneden **resm-i flori** deyü seksener akçe edâ ederler.

10. Ve **Niğbolu Vilâyeti**nde olan cingenelere mutasarrıf olan yine **Niğbolu sancağı**na eşer.

11. Ve Niğbolu Vilâyetinde olan cingâneler ispençelerin edâ etdüklerinden sonra **kaftanlık** deyü cürme bedel her hâneden ve mücerreden altışar akçe verürler.

12. Ve **Niş cingeneleri**ne mutasarrıf olanlar Semendire Sancağına eşerler.

13. Ve sâir zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr ekser **Paşa sancağı**ndadır.

* Katuna: Çingene kabilesi.

Kakava Bayramı veya Çingene Hıdrellezi Nedir?

[illegible] mamız gerekir. Çünkü bu bayram yalnız Kıptilerle ilgilidir ve bayram olarak kutlanır. Şafak henüz sökmeden önce Kıpti halkı akın akın Tunca nehrine doğru gidip yıkandıkları görülür. Hindu'ların Ganj Nehri kenarındaki törenlerini anımsatan bu gelenek, onların binlerce sene önce İran'dan veya Hindistan'dan çıkışlarını anımsatır. Böylece Çingeneler kendi yeni yıllarına girerken, bu törenin onlara sağlık ve mutluluk getireceğinden emindiler. Böylece sabah ilk ışığında toplanan kıptiler, gruplar halinde Tunca nehrine doğru müzik eşliğinde gittikleri görür. [illegible] ateş yakmanın Şamanizm den kaldığı bilinir). Böylece yazın ilk sıcakları nağmelerle karşılanır ve hep bir ağızdan Çingenece söylenen şarkılar etrafı inletir durur.

Elenin da avela
Palenin da ravela
Ojamutru namola
Bori Habe kerala
Dale kolonç yala
Dade kolondi kela...

Tunca nehrine giren Çingeneler yüzlerini güneşin doğduğu tarafa dönerek ellerine aldıkları söğüt dallarını suya batırıp sırtlarına doğru sürüp nehrin sularında böylece yıkanırken dudaklarında da yeni yıl için dilekte bulunurlar.

Bu tören birkaç saat sürer ve aynı kalabalık evlerine doğru yol alarak evler süpürülür, eski hasırlar ortaya çıkarılıp yakılır ve böylece **Mart İçeri Pire Dışarı** teranisiyle bütün ev halkı şartlanmış olur. Bu bir çeşit tütsüdür.

Bütün bu olaylarda Edirne halkı da davetlidir de Edirneliler akın akın Gogo Mezarlığı'na giderek kayıt tazelerler (Bir çeşit "biz de sizdeniz" gibi). Ve hemen arkasından yeni yılın Çeribaşısı seçilir. Bu Çeribaşı seçimi son yıllarda yozlaşmış ve gelişigüzel yapılmaktadır. Eskiden ve tarihte olduğu gibi Çeribaşı daima bir Türk olurdu ve bu Türk bütün Çingene halkını temsil ederdi. Zaten tarih içersinde Çeribaşılık önemli bir ödev idi ve Çeribaşı, Kıptiler tarafından büyük bir saygı ile karşılanır ve onun her dediği yerine getirilirdi. Şimdi ise böyle bir şey yoktur ve Kakava tam anlamıyla bir şamataya dönüşmüştür.

[illegible] nde yakılan ateş (1992)

Bütün şamatalara karşı Edirne Belediye Reisi Hamdi Sedefçi, Çingenelerin bu bayramına sahip çıkmış ve onların bu neşeli anlarını güzel bir organizasyonla ele almış ve Edirne Kakava Şenlikleri adı altında 5 Mayıs'ı kutlar olmuştur. Eskiden Çeribaşılık ve Kakava şenlikleri Edirne-Süloğlu'nun Karabaş yöresinde olurdu. Çünkü o dönemlerde Çingeneler göçebe idiler ve yörede yüzden fazla çadır kurulup Kakava kutlanırdı. Şimdi ise Çingenelerin yerleşik olmaları nedeniyle Kakava Edirne'de Gogo Mezarlığı'nda kutlanmaktadır.

Osmanlı Tarihinde Çingene (Kıpti) Örgütlenmesi

Çingenelerin Osmanlı topraklarına gelişi 15. yüzyılda başlamıştır. Yerleşik Çingeneler özellikle demir işlerinde uğraşırlar. Bu nedenle, körükle alevlenen kömür içinde kızdırılan demir örs ve çekiçle istenilen şekle sokulur ki, bu yapılan iş Osmanlı Ordusu içinde çok önemliydi. Böylece Çingenelere iş verme olanağı çıktı ki, Fatih Kanûnnamesi'ndeki Çingeneler hakkında özet olarak "Her Çingeneden yılda 42 akçe haraç alına, ziyade akçe alınmaya, amma üşendirilmeye" denilmekte ve şöyle devam etmektedir: "Hisar mesalihi içün veya demircilik için görevlendirilen Çingenelerden, ellerinde benim yazılı hükmüm veya Beylerbeyi'nin mektubu olanlarından haraç alınmaya" denilerek hem Çingenelere, hem de bu sanata verilen önem gösterilmektedir.

Osmanlı Devleti, Rumeli Eyaleti içersinde oturan Çingeneleri bir sancak olarak kabul etmiş ve bunları Çingene Beyi, Çingene Sancağı Beyi veya Mir-Kıptiyan denilen reisleri altında toplamıştı. Müslüman olanlar 22 akçe çift akçesi verirken gayr-i müslim olanlara da 42'şer akçe haraç verirlerdi.

Bu kanunda şer'i hükümlere aykırı bir durum sözkonusu değildir. Zira şer'i vergileri tanzim etmektedir.

Çingenelerin örgütlenmesi Osmanlı Devleti'nde son dönemlere kadar devam etmiştir. Tanzimatta çıkarı-

Zonaro'dan bakla falına bakan bir Çingene

Rom (Çingene) Dilinden Bazı Örnekler

Turgut Kut

akana: şimdi. akana site kerav (şimdi yapacağım)
ake: (aki): hey, bak
ander: -dan
balamo: rum
baro: seçkin, hatırı sayılır, büyük, uzun
bok: açlık. paşe te merav isom katar ki bok (açlıktan ölmeye hazırım)
bokalo: aç
but: çok. but laço (çok iyi)
çorava: çalmak
çorni: kadın hırsız
çorno: erkek hırsız
çoro: fakir
dad: baba
dale: anne
denilo <denyo>: deli, divane
dikava: görmek
faça: surat. şukar laki faça (güzel suratlı)
gaci: kadın (çingene olmayan)
gaco: erkek (çingene olmayan)
geri: zavallı (dişil)
gero: zavallı (eril)
horakay: türk
horakhano: türkçe
kak: amca. kako yaşar (Yaşar amca)
kana: ne zaman
kasuko: sağır
katuna: çingene çadırı
kerav: yapmak. na ker (yapmak); so keres (ne yapıyorsun)
kerno: kokmuş, pis
kokalo: kemik
laço: iyi
lolo: kırmızı
lubni: orospu
maço: balık
maçoro: küçük balık
manuş: adam
marav: vurmak, dövmek
mariz: dayak
mati: kadın sarhoş
mato: erkek sarhoş
mol: şarap. kamesa te mol (şarap ister misin)
morti: deri
na, nana, nanay, nastik, nanastik: (olumsuzluk) hayır.
naşava: kaçmak. naşlotar lasa (aşıkıyla kaçtı)
piava: içmek. na nana piava (hayır içmiyorum)
rom: çingene: rom (erkek çingene); romni (kadın çingene)
soske: niçin
şoşano: bıyık
tatto: sıcak
tulo: kalın, salak
uryabe: giysi
vando: yumurta
zamba: kurbağa

Yararlanılan kaynaklar:

A.G. Paspati, **Memoir on the Language of the Gypsies as Now Used in the Turkish Empire,** Rumcadan çev. C. Hamlin, Journal of the American Oriental Society, cilt VII (New Haven 1861)

Olof Gjerdman ve Erik Ljungberg, **The Language of the Swedish Coppersmith Gispy Johan Dimitri Taikon,** Uppsala 1963.

Yüzyılın başında Bosna'da bir Çingene mahallesi

lan Kıptiler Kanunnamesi bu yasaları oluşturmaktadır. Askerlikten muaf olan ve bütün Çingeneleri idare etmek üzere kendi adlarına Çingane Livası adıyle itibari bir Sancak da teşkil eden Çingeneler bu hususu Cumhuriyet dönemine kadar devam ettirdiler.

Göçebe Çingeneler

Osmanlı Devleti'nde büyük gruplar halinde göçebe Çingenelerden de vergi alınırdı. Hattâ bunun için Çingenelerle beraber göçeden yani onlarla dolaşan devletin vergi memurları vardı. Fatih Kanûnnamesi'nde şöyle denmektedir: "Çingenelerin haraçlarını tahsil etmek için, her yerin kadısı birer emin kişi tayin etmeli ve bu emin kişiler Çingenelerle beraber yürüyüp onların haraçlarını toplamalıdır. Haraçları alındıktan sonra, onların ellerine Hüccet verilmelidir ki, herhangi bir niza vukuunda ellerinde temessük bulunabilsin." [illegible] yasada Çingenelerle ilgili hü[illegible]lerden biri de şöyledir: "Müslü[illegible]lan Çingene kâfir Çingenelerle oturmamalı, muslumanlara karışmamalıdır. Ille de onlarla birlikte oturup müslümanlara karışmayacak olursa, onların da kâfirler gibi haraçları alınmalıdır."

Çingene Müsellemler Livası

Rumeli Çingeneleriyle ilgili yasalardan başka biri de Rumeli Eyaletinde Liva-i Müselleman-ı Çingene'lerin Müsellemleri vardır. Bunlar Rumeli'nin 17 Eyaletinde nahiye olarak bulunmaktadırlar. Bu nahiye Müsellemlerin başında bir Mirliva (Sancak Beyi ayarında bir amir) bulunması nedeniyle bu topluluğa da Liva denilmiştir.

Bu livada, mirliva, dört sipahi ve onbir serasker vardır.

1-Çingene Mirlivası ve Hasları: Bu Çingene mirlivasında başka bir değimle Çingene Sancağı Beği'nin haslarının yıllık gelirleri emrinde bulunan Çingenelerden toplardı. Çingenelerin her türlü işleri bu Mirliva tarafından yapılırdı.

2- Sipahi ve Seraskerlerin (Çeribaşı) Timarları: Kendilerine tabi olan çiftlik ve köylerden gelirdi.

3- Müsellemler-Yamaklar ve Çiftçiler: Çingene müsellem ve yamakların çeşitli gelirleri vardı.

4-Çingene Sancağının Serasker Kanunu: Bu kanun Çingene müsellemlerin ve onların yamaklarına ve Seraskerlerini kapsar.

Serasker veya Çeribaşının geniş hakları vardır. Çeribaşılık timarları serbest timarlardandır. Kütüklere yazılmamış olanları yakalar ve bundan ikramiye alır. Çeribaşıya bağlı ve ziraatçı olan Yörek, Tatar, Canbaz ve müsellemlerden Çeribaşı vergi alır. Çeribaşının emrinde olan müsellemleri sefere hazırlar, ordunun geri hizmetleri için silahsız olarak yararlanılır.

Çeribaşı hiçbir zaman Çingene olamaz, o bir Türk'tür.

Türk Edebiyatında Çingeneler

1- Ahmed Midhat Efendi, **Çingâne (Letâif-i Rivâyât Serisi**, 15. Cüz) Kırkambar Mat. İst. 1304 (1887)

2- Osman Cemal Kaygılı, **Çingeneler**, İstanbul: Etiman Kitabevi, 1939. 2. bas. İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1943.

3. bas. Ankara: Bilgi Yayınları, 1974.

3- Şevket Bilgisel, **Çingene Serdar**, İstanbul, 1948.

4- Tahir Alangu, **Dünyadan ve Bizden Çingene Hikâyeleri**, İstanbul: Nil Yay. 1972.

5- Erdoğan Tokmakçıoğlu, **Çingene Pilici**, İstanbul, 1975.

6- Hüseyin Kılıç, **Çingenem Çengi Çengi**, Ankara: Hacan Yay. 1986.

7- Metin Kaçan, **Ağır Roman**, İstanbul: Metis Yay. 1990.

Osmanlı Toplumunda Çingeneler

İSMAİL HAŞİM ALTINÖZ

Tarihçi, geçmişe sadece siyasî açıdan bakmamalı! Tarihi meydana getiren toplumların sosyal, ekonomik, iktisâdi içtimâi ve kültürel yönlerini de ele alıp incelemelidir. Bu makalemizde bizim inceleyeceğimiz konu ise; "Osmanlı Toplumunda Çingeneler"dir. Bu incelememizle ilgili Türkçe yazılmış kitapların bulunmayışı, batı dillerinde basılan eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmemesi ve konumuzun da "Osmanlı Toplumunda Çingeneler" olması, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerden yararlanmayı zorunlu kılmıştır.

Çingenelerin Osmanlı toplumundaki durumlarına geçmeden önce, kısaca öz geçmişlerine bir göz atalım:

Çingeneler kendilerine özgü birtakım özellikleri olan, eski bir kavimdir. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde İran, Belûcistan vb. gibi Asya memleketlerinde Mısır'da, Kuzey Afrika'da, Amerika'da yaşayıp, lisanları, yaşayışları, bedeni ve ruhî vasıflarıyla diğer milletlerden ayrı bulunan, ekseriyetle, gezici bir kavme verilen adlardan Türkiye'de kullanılanıdır. Bu kavmin muhtelif isimleri iki şekilde izah edilmektedir. Bazıları bunu çingene, bazıları da kıbtî kelimesi ile alakalı görürler. Bunlardan başka halk arasında Türkiye'de pırpırı, kara-oğlan, abdal, Mısır'dan geldiklerinden dolayı da kıbtî diye anılırlar.[1]

Çingenelerin anayurdu olarak Hindistan gösterilmektedir. Taberî'de geçen bir kayda göre; Çingenelerin Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in neslinden türediği ve bunların da anayurdunun Sind ve Hind havzası olduğu belirtilmektedir.[2]

Çingenelerin, mîlâdi V. yüzyıldan itibâren kendi anayurtları olan Hindistan'dan kopmaya başlamış oldukları tahmin edilmektedir. Çingene uzmanlarının belirttiğine göre; bu bölgeyi ele geçirenler Çingeneleri yerleşik olmaya zorlamışlar, fakat bunda başarılı olunamamış, onlar da gezginci yaşamlarını sürdürebilmek için batıya göç etmişlerdir.[3]

Anayurtlarından ayrılan Çingeneler iki kola ayrılarak yeryüzüne dağılmışlardır. Birinci kolun; İran üstünden Suriye ve Bizans arazisi üzerinde biraz kaldıktan sonra Mısır'a yerleştiklerini, hatta bunların Mısır'a kafi-

İsmail Haşim Altınöz Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisidir.

leler halinde yığılarak burada kalmalarından dolayı asıl memleketlerinin Mısır ve onlara da Mısırlı anlamına gelen [illegible] denildiğini görmekteyiz. [illegible] n deniz yoluyla İspanya ve Avrupa'ya yayılmışlardır. İkinci kolun ise; Hazar Denizi'nin kuzeyinden [illegible]

Çingeneler çoğunlukla kabileler halinde göçebe hayatı yaşarlar. Her kabilenin mutlak hâkimi olan bir de başkanı vardır. Çingene çergesi denilen çadırda göçebe olarak hayat süren çingeneler, bulundukları memleketin kanunlarına ve içinde yaşadıkları milletin lisan, din ve âdetlerine kolayca alışırlar. Bununla beraber kendilerine mahsus vasıfları her yerde muhafaza etmişlerdir. Bütün Çingeneler lisan, beden, beden yapısı, ahlâk, âdet ve yaşayış bakımından birbirine benzerler. Çingeneler bulundukları [illegible] ları ve Yahudiler ile kamış bayramları" yapmışlardır.[5]

Bir kartpostalda çingene kadınlar
(İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi)

Toplum içerisinde yaşayan Çingeneler, halk inanışlarının ve âdetlerinin yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Yerleşik düzene geçtikleri yörelerde XX. yüzyılın ikinci yarısında köylüler arasında kaybolmaya yüz tutan âdetlerin ve geleneklerin koruyucuları olmuşlardır.[6]

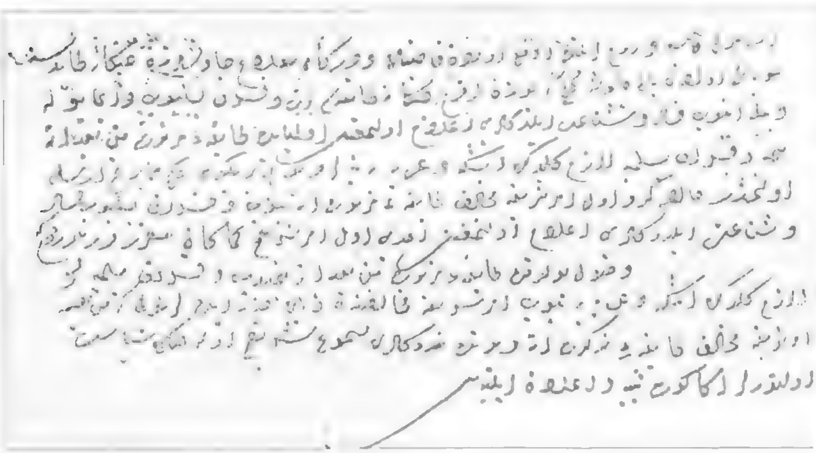

Çingenelerin Ata Binmemelerine dair Bir Hüküm;
İstanbul Kadısına ve Rûm-ili'nde vâkî olan kadılara ve dergâh-ı muallâm çavuşlarından çingâne tâifesine subaşı olan Bâlî Çavuş'a hüküm ki; bundan akdem çingâne tâifesi at ve kısrak besleyüb dâima yola ve bele inüb fesâd ve şenâat eyledükleri i'lâm olunmağın ol-bâb da tâife-i mezbûre min-bâd ata binmeye ve kısrak beslemeye lâzım geldikde eşeğe ve arabaya bineler deyû her birine hükm-i hümâyûnum irsâl olunmuştur. Hâlâ girû ol emr-i şerife muhâlif tâife-i mezbûre ata binüb ve kısrak besleyüb fesâd ve şenâat eyledükleri i'lâm olunmağın imdi ol emr-i şerifim kemâken mukarrerdir buyurdum ki; vusûl buldukda tâife-i mezbûre min-bâd ata binmeyüb ve kısrak beslemeyeler lâzım geldikde eşeğe ve arabaya binüb emr-i şerife muhâlefetden ziyâde hazer ıdeler. Şöyle ki; min-bâd emr-i şerife muhâlif tâife-i mezkûre ata ve yunda bindikleri mesmû'-ı şerifim olâ sonra siyâset olunurlar, anâ göre tenbih ve i'lân eyleyesin.

Çingenelerin hemen her yerde uzaktan yakından müzik ile ilgileri vardır. Aralarında çalıp oynadıkları gibi, bunu kendilerine meslek edinen Çingenelere de rastlanır. Hatta bugün Türkiye'deki ses ve film sanatçılarının birçoğu Çingene asıllıdır. İspanyol Çingeneleri güzel dans edip oynamakta, Balkan Çingeneleri ise; çok güzel keman çalmaktadırlar.

Çingene erkekleri genellikle at cambazı, arabacı, kalaycı, bakırcı, sepetçi, kerpiç dökücülüğü, ayı oynatıcılığı, maşa ve kürek satıcılığı yaparlar. Kadınları ise; fal bakar, kırlardan ilaç yapılacak çiçek ve otları toplarlar. Bayramlarda varlıklı ailelerin evlerinin kapılarını çalarak kurban eti, şeker, tatlı ve bayram çöreği dilenmeyi âdet edinmişlerdir.

Çingeneler, yoksulluk ve fakirlikleri sebebiyle, ekseriyetle, dilenmekten utanç duymazlar ve fırsat buldukça yankesicilik etmekten de çekinmezler. Beygir ve merkep hırsızlıkları, ayrıca küçük çocukları kaçırdıkları da her ülkede rastlanan ve bilinen olaylardandır. Okumaya pek rağbetleri yoktur.

Onların ahlâki değerleri hiçe saymaları, pervâsızlık, yılışıklık, bir menfâat yolunda yapışkanlık, hatta hayâsızlık, müstehcen lafızlar ve küfür Çingenelerin alâmeti fârikası gibidir. Namus ve iffet meselesinde fazla asabiyetleri yoktur. Fakat, kendi aralarında zinâ ve livâta vak'alarına pek rastlanmaz. Kızlarını pek küçük yaşlarda (13-14) evlendirirler.[7]

Çingenelerde hiçbir kavimde bulunmayan bir necâset olduğu kabul edilmiştir. Hıristiyan ve Yahudi kızı ile evlenilmesine rağmen, Çingene kızı ile kesinlikle izdivaç edilemeyeceği ve bu necâsetin de onların belli bir dine sahib olmamalarından kaynaklandığı söylenmektedir. Ayrıca, Çingenelerin kestiği hayvan etinin yenmeyeceği ve murdar olduğu yine onların kitab ehli olmadıklarının bir delilidir.

Çingenelerin demircilikle uğraşmalarından dolayı gemilerin demirlerinin Çingenelere yaptırılması hakkında hüküm. (BOA., Mühimme Defteri, no: 5, 770/297)

Oba Çingenelerinin mezarlıkları yoktur. Yolda ya da konak yerinde ölenler bir çukur kazılıp gömülürler, nişanı da olmadığı için kaybolup gider; bundan dolayıdır ki, İstanbul halkı ağzında: "Çingene mezarı gibi yok olasın" diye bir beddua vardır.[8]

"Çingeneler hırsızlıklarıyla tanınmasına rağmen Çingenelerin kendi toplumlarında yapılan hırsızlıklara karşı hoşgörüleri yoktur. Hırsızlık yapan kişi onu ödeyinceye kadar çalışmak zorundadır. Çingenelerin, Çingene olmayan toplumlarda yaptıkları hırsızlığa gelince o tamamen farklıdır. Çingene olmayan birinin bir şeyini çalmak övgüye değer bir davranıştır. Çünki, başarılı olmak için zekâ ve cesâret gerekir."[9]

Çingeneler yaşayışları ve farklı özellikleriyle edebiyatımızda da yerlerini almışlardır.[10] Ayrıca, bunların değişik özellikte olmaları halk arasında bazı deyimlerin ortaya çıkmasına sebeb olmuştur.

Mesela: Çingene çalar kürd oynar.

Çingene'den çoban, Yahudi'den pehlivan olmaz.

Çingene düğünü, çingene çorbası, çingene borcu vs. gibi.

Çingenelerin Osmanlı Devleti'ne

Çingene İsimleri

Paspati verdiği Çingene isimleri listesinin Bulgar Bölgesinden alındığını belirtiyor (S. 631)

ERKEK İSİMLERİ

Triandos Yapancoğlu - Yani Halvaci - Dimitri Manda - Yani Tuzcuoğlu - Zafiri Çapukoğlu - Marko Dudaklı - Dimitri Dudakloğlu - Panayoti Metehi - Bazili Koço - Teodosi Sarambaşoğlu - Yani Barba - Mitro - Teohari Hayhuy - Panko - Apostoli Drogo - Dimitri Draguli - Hristo Balasoğlu - Manoli Tropakas - Foti Yılancıoğlu - Lazari Dadayça - Atanasi Pulimenoğlu - Hristos Dirdiris - Savaş Çukoğlu - Teodosi Çuka - Anastasi Mercani - Konstanti Palavo - Nikolas Keleko - Sivri - Atanasi Kaçeni - Dimitri Guri - Nikolas Goco - Paraskevas Demircioğlu - Nikolas Manço - Nikolas Çiçilis - Dimitris Bengloglu - Vasili Mısırlı - Atanasi Sarafoğlu - Yannakis Kazancis - Balasis Kuşoğlu - Panayoti Nilioğlu - Yovak Buçakçoğlu - Konstanti Haytas - Leontari Tumboğlu - Savaş Alaverdoglu - Yovan Manioglu - Stefanis Yılancı - Yorgi Bekiri - Kosti Çaliki - Hıristo Massato - Dimitris Pantikoğlu - Konstantis Kesimoglu - Yannakis Deliyannakoglus - Hurmuzis - Dimitri Gaco - Konstantis Drakoglu - Antonis Huhos - Yorgi Misketi - Çamuri - Kaloyanoglus - Antonis Burgoglus - Yanis Kamariotoglus - Kalokostas - Yorgi Travalizoglu - Tanasis Buhuris - Tanasis Çuçuris - Tanasis Araboglus - Diyamandi Manda - Yorgi Kirlengiçi - Hristos Horosakilis - Taraduli - Çoço - Kosta Çakiri - Lioli - Menakos - Tumbulis - Kazakos - Çaylakis - Berçunis - Babikis - Nenekis - Biriris - Tortopi - Paliyaço - Şabani - Mustafa - Ahmet - Ali - Nanak - Mehmet.

KADIN İSİMLERİ

Keraçe - Pulina - Manako - Susanne Başa - Angelko - Kristoduli - Kondile - Mariya Kumbustra - Maria - Duda - Zafira Çakiri - Katingo - Despinu Haytana - Çamurina - Barsama Bicoglu - Kristala Babaşka - Giula - Fraşa - Ayşe - Kimia - Trupka - Koraka - Dafni - Fanio - Fafuta - Bicito - Peruze - Buvra - Zurime - Izambeta - Papura.

gırişinin ise, Balkanlardan olduğu sanılmaktadır. Trakya bölgesinde Çingenelerin çoğunlukta bulunması bu [illegible] mahiyettedir.

Çingeneler, Osmanlı Devleti'nde çok farklı bir yönetime tâbi tutulmuşlardır. Onların karakter olarak çalıp-çırpan tipte olmaları, Osmanlı [illegible] Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman millet olma vasfını taşıyamamışlardır. Bundan dolayı, hukukî bakımdan diğer milletlerden farklı uygulamalara mâruz kalmışlardır. Meselâ: Osmanlı Devleti'nde sadece gayr-ı müslimlerden cizye alınırken, kıbtî teb'anın, hem zımmî, hem de müslimlerinden cizye alınmıştır. Fakat, miktarı farklı tutulmuştur.[11]

Göçebe bir hayat yaşayan Çingeneler, bir yerden bir yere göçerken çiftçi halkı rahatsız etmişlerdir. Şöyle ki; bu gibi grubların yanlarında gezdirdikleri hayvan sürüleri köylülerin ekin tarlalarını harab etmiştir.[12]

XVI. yüzyıl Osmanlı dünyasının sosyal hayatında, toplumun olumsuz yönde etkilenmesinde, fuhuşu teşvik ederek, soygun, ci- [illegible] İstanbul'dan atılmaları için fermanlar çıkartılmıştır. Ama, sürüldükleri Anadolu'da göçebe olarak gezer ve yine erkek kılığına soktukları genç kadın ve kızlarıyla fuhuş yaptırdıklarından hükümet tarafından koğuşturmaya uğramışlar, çeşitli şekilde şiddetli cezalara çarptırılmışlardır.

Eski İstanbul'un günlük hayatında önemli bir yeri olan Çingene kadınları. (İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Koleksiyonu)

Aynı zamanda İstanbul'a bildirilen halk şikâyetlerinde, divandan sancaklara ve kazalara yollanan hükm–i hümâyunlarda görüldüğü gibi "Gurbet ve çingeniyân tâifesi" olarak adları geçen, evleri ve barkları ile gezginci hayat süren bu tâifenin insanları, satın alarak sermaye edindikleri güzel cariyelerden faydalanıp, çalgılı oyunlu eğlenceler düzenlemişlerdir. Bilhassa büyük şehirlerin elverişli yerlerinde açığa kurdukları çadırlarda levend, suhte ve öteki ergen (bekâr), servet sahibi ailelerin oğulları, hatta evli erkekler bile kendilerini bu eğlencelere kaptırıp servetlerini bu yolda harcamaktaydılar.[13]

Çergelerinin önünde çingene kadınlar. (Istanbul BelediyesiAtatürk Kutüphanesi Koleksiyonu)

Osmanlı Devleti'nde Çingenelerin tamamı kötü işlerle meşgul olmamışlar, bunlar-

Yüzyılın başında Balkan Çingeneleri

dan bir kısmı çeşitli zenaatlarla uğraşmışlardır. Özellikle Çingeneler demircilik zenaatında oldukça başarılı idiler. Süleymaniye Camii'nin inşaatı müddetince (1550-1557) seng traş kalemlerinin ve iskeleler için gerekli çivilerin Çingene Derviş tarafından imâr ve tâmir edildiği, bu inşaatın şantiye defterlerindeki muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır.[14]

Hatta Fatih kanunnâmesinde Çingenelerin demircilikle uğraşanlarının haraçtan muaf tutulduğuna dair özet olarak şöyle denilmektedir: "Her Çingeneden yılda kırkbeş akçe haraç (cizye) alına, ziyâde akçe alınmaya, ammâ üşendirilmeye. Hisâr mesâlini içün veya demircilik için görevlendirilen çingenelerden, ellerinde benim yazılı hükmüm veya beylerbeyinin mektubu olanlarından haraç alınmaya."

Burada, kanunnâmedeki hükümden anladığımıza göre; Fatih Sultan Mehmed, Çingenelerin demircilik mesleğine devam etmelerini sağlamış ve onlardan vergi almayarak onları bilakis ödüllendirmiştir. Çingeneler, Fatih zamanından başlayarak, gemilerin demirinin hazırlanması konusunda büyük rol oynamışlar, gemilerin demirleri bizzat bunlar tarafından kesilmiş ve yapılmıştır.

1565 tarihli Izvornik Beyi'ne gönderilen hükümden öğrendiğimize göre; yapılacak gemiler için gerekli olan demirin Samako'dan gelmesini beklemeyip, oralardan alınan demirin Çingenelere kestirildiği bildirilmektedir.[15]

Osmanlı Devleti Çingenelerin göçebe hayat sürmelerinden dolayı, onların haraçlarını düzenli olarak toplayamamış ve bundan dolayı da Çingeneleri yerleşik hayata geçirmek için onlara toprak vererek ziraat yapmalarını teşvik etmiştir.[16]

Osmanlı Devleti'ndeki Çingenelerin haraçlarını ödemediklerini göstermesi bakımından Fatih kanûnnâmesinde şöyle bir hüküm vardır: "Çingenelerin haraçlarını tahsil etmek için, her yerin kadısı birer emin kişi tâyin etmeli ve bu emin kişiler çingenelerle birlikte yürüyüp onların haraçlarını toplamalıdır. Haraçları alındıktan sonra, onların eline hüccet verilmelidir ki, herhangi bir nizâ vukû'nda ellerinde temessük bulunabilsin. Hiç kimse (yâni idârî âmirlerden hiçbiri) "*demircimdir*" veya "*kalburcumdur*" diyerek oraya girip de çingenelerin haracına asla engel olmamalıdır" denilmektedir.

Ayrıca, Çingene tâifesinin at ve kısrak besleyerek, yol kestikleri ve hırsızlık yaptıklarından dolayı, bunların fesat ve şenâetlerini önlemek için at sahibi olmaları va da ata binmeleri yasaklanmıştır.

Yine Fatih kanunnâmesinde geçen bir hüküm ise şöyledir: "Müslüman olan çingene, kâfir olan çingeneler arasında oturmamalı, Müslümanlara karışmalıdır. İlle de onlarla birlikte oturup Müslüman-

Kiptîlerin cizyelerinin alınmasına dâir bir belge

lara karışmayacak olursa, onların da kâfirler gibi haraçları alınmalıdır."

Osmanlı Devleti'nde Çingenelerin çoğunlukta bulunduğu yer Rumeli Eyâletidir. Osmanlı Devleti bunlar için Rumeli'de merkezi Kırkkilise olan "Çingene Sancağı" tahsis etmiştir. Bu isim kayıtlarda "Livâ-ı Çingâne" olarak geçmektedir.

Çingeneler, XVI. yüzyıla gelinceye kadar yalnız cizye ve ispenç ödeyerek vergi yükümlülüklerini yerine getiriyorlardı. Osmanlı sınırlarının batıda genişlemesinden sonra, 1520'de Rumeli Eyâletindekiler ile İstanbul ve yöresinde yaşayan Çingenelerin bir sancak sayılmasıyla, buraya da bir sancak beyi tâyin edilmiştir. Bu sancağın beyine, "Çingene Beyi" denildiği gibi, "Çingene Sancağı Beyi" veya "Mîr-i Kıbtîyân" da denilirdi. Sancak Çingeneleri, müslim ve gayr-ı müslim olarak ikiye ayrılırdı. Çingenelerin Müslüman olanları her hâne başına yılda yirmi iki akçe vergi verirlerdi. Bir evde oturan ve evli olmayan oğullar, yâni mücerred denilen sınıfta yine aynı şekilde yirmi ikişer akçe vermekle mükelleftiler. Gayr-ı müslimler için ise; bu miktar yirmi beş akçe idi. Bundan başka ârûsiye, cürüm ve cinâyet akçesi gibi tekâlif-i örfiyye türünden vergileri öbür reaya ile aynı miktarda verirlerdi.[19]

Yüzyılın başında Manastır'da bir göçebe çingene ailesi.

Çingene Livâsı sancak beyine gelince; sancak beyi rütbesinde olup, sancağı dâhilindeki Çingenelerden vergi ile mükellef olanların şer'i ve örfî bütün vergileri toplamakla mükellefti. Ayrıca, Çingenelerin cizye ve ispenç resimlerinin tahsili ve hükümetle olan sâir işleri ile de ilgilenirdi. Vesikalarda daha ziyâde "Mir-i Kıptiyân"' sûretinde geçmektedir. Ayrıca Çingene beyi ekseriyetle sipâhi ve silahdârlardan seçilirdi.[20]

Kanûni Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli Eyâleti, sonradan ayrılarak ayrı eyâlet haline gelenler ile birlikte 26 sancakla aynı statüde sayılan üç askeri nitelikteki Kızılca, Müsellem, Voynuk ve Çingâne Livâlarından oluşmaktaydı.[21]

Osmanlı Devleti'nde Rumeli topraklarında yaşayan Çingenelerin hukukî, mâlî ve askerî işlerini düzenlemek amacıyla merkezi Kırkkilise (Kırklareli) olan Eski-Hisar-ı Sağra, Hayrabolu, Malkara, Döğenci-Eli, İncügez, Gümülcine, Yanbolu, Pınarhisar, Pravadi, Dimetoka, Ferecik, Keşan, İpsala ve Çorlu mıntıkalarını içine alan bu bölge Çingene sancağı (Livâ-i Çingâne) olarak kabul edilmiştir. Bu sancak Rumeli Eyâletine bağlıdır. İstanbul'da ve Rumeli Eyâleti dâhilinde oturan Çingeneler, bu sancağa bağlanmışlardır.[22]

Çingenelerin göçebe olanların hangi kazalar dâhilinde dolaşacakları tesbit olunmuştu. Hiçbiri cemâatlarını terkedip gidemezdi. Aksi takdirde yakalandığında kendi kabilesine teslim olunurdu. Kabilelerine "katuna" ve reislerine de "katuna başı" denilirdi. Müslüman Çingenelerle Müslüman olmayan Çingenelerin karışmasına, birlikte konup-göçmenlerine ve kız alıp vermelerine müsaade olunmazdı.[23] Hatta Çingene kanunnâmesine göre, Müslüman Çingenelerin kâfir Çingeneler arasına karışması halinde onlardan sayılacağı ve cizye mükellefiyeti yükleneceği bildirilmektedir.

Görebildiğimiz bazı vesikalarda "Mîr-i Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rûmeli ve Tevâbiî" kaydının bulunması bu vazife sahibinin yalnız Rumeli'deki kıbtîlerle alakalı olduğunu göstermektedir.

"Sancak beyleri bazan aynhi ve nakdî vergilerde alırlardı. Mahallin husûsiyetine göre çeşit ve miktarları değişen bu vergiler arasında meselâ; arpa, buğday, yulaf, burçak, nohut, bakla gibileri bulunduğu gibi, öşr-i kovan (bal vergisi), öşr-i penbe (pamuk vergisi), öşr-i bağ, öşr-i bostan, öşr-i keten, resm-i âsiyâbî (değirmen vergisi), resm-i ağıl vb. nev'inden olanları vardır."[24]

Osmanlı Devleti'nde Çingenelere sadece çingâne livâsı ihdâs edinilmekle yetinilmeyip, Anadolu'da meydana getirilen Çingene grupları sonradan Rumeli'ye naklolunan müsellem teşkilatına sokulmuşlardır.

Çingeneler arasında önemli bir yere sahip olan Macar çingenelerine ait eski bir kartpostal.

Bunlar Mücmel Sayım Defterleri'nde "Livâ-i Müsellemân-ı Çingâne" başlığı adı altında geçmiş ve serasker ve yamaklarıyla birlikte ayrı bir kanunnâme'ye göre teşkilatlanmışlardır. Bunlar, Rumeli'nin on yedi nâhiyesinde bulunmaktadırlar. Bu on yedi nâhiye, aslında Çingene sancağını teşkil eden birer nâhiye olmayıp, doğrudan doğruya Paşa, Vize, Çirmen ve Silistre livâlarının bazı nâhiyeleridir. Bundan dolayı Çingene müsellemler livâsı, Rumeli Eyâletini oluşturan ve sınırları belirli olan idare ünitelerinden birini değil, sadece müsellemlik hizmetleriyle görevlendirilmiş bulunan bir görevliler topluluğunu ifâde eder. Bu görevlilerin başında bir mirlivâ, yani sancak beyi mertebesinde bir âmir bulunduğu için, bu topluluğa da livâ denmiştir. İdare âmirleri olarak bu livada bir mirlivâ, dört sipâhi ve onbir serasker vardır.[25]

Anadolu yarımadasının bütün eyâletlerini teşkil eden livâların XVI. yüzyıla ait tapu-tahrir defterlerindeki kayıtlarda Çingeneler hakkında pek önemli bilgilere rastlanılmamıştır. Anadolu'nun mülkî ve idârî çehresini şekillendiren bu eyâletler: Anadolu, Karaman, Rûm-ı Kâdim,[26] Rûm-ı Hâdis,[27] Zülkadriye, Amid ve Arab eyâletleridir. Bu eyâletlerden herbirinin sancak ünitelerine göre nüfus ve gelirlerin Rumeli eyâletindekine benzer şekilde, Çingenelerin veya onlardan kurulmuş herhangi bir teşkilâtın kaydına rastgelinememiştir.

Çingenelerin Osmanlı Devleti'ndeki yönetimlerine gelince, onlara hiçbir zaman baskı yapılmamış, diğer gayr-ı müslim teb'a gibi huzur ve güven içinde yaşamışlardır. Ancak Çingenelerin daha sonra çıkardıkları huzursuzluklar sebebiyle Osmanlılar da birtakım düzenlemeler yapmak zorunda kalmışlardır. Çingenelerin hiçbir zaman millet olma vasfını taşımadıklarından dolayı Osmanlı Devleti onları ne müslim teb'a'ya tâbi etmiş, ne de gayr-ı müslim teb'a'ya dâhil etmiştir. Onlar Osmanlı Devleti'nde salonda beklетilen misâfir konumundaydılar. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan itibâren zayıflaması nedeniyle diğer toplulukların Osmanlılara başkaldırarak bağımsızlıklarını istemelerine rağmen, Çingenelerin böyle bir iddialarının olmadığı görülmektedir.

Ayrıca göçebe hayatı yaşayan Çingeneler, Osmanlı döneminde halkın huzurunu kaçırdıkları ve yakalanmaları zor olduğu için bunlara Rumeli'de toprak verilerek ziraat yapmaları istenmiş, ancak bu uygulamada da başarılı olunamamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Çingenelerle ilgili birçok düzenlemeler yapılmıştır. Hatta bunlar müsellem teşkilâtına bile sokulmuşlar ve bunlar hakkında kanunnâmeler hazırlanmıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı bir topluluk olarak Çingenelerin, göçebelik gibi temel özelliklerini yitirmeden Osmanlı Devleti'nde yaşayageldikleri, çok değişik idari ve hukû-

Yüzyılın başında bir Çingene kızı.
(İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi)

kî uygulamalara rağmen bu yaşayışlarını pek terketmedikleri görülmektedir.

Çingeneler hakkında son gelişmeleri takib ettiğimizde 20. yüzyıl Avrupa'sında Çingeneler diğer topluluklar tarafından küçümsenmesine rağmen, kendi partilerini ve televizyonlarını kurmuşlardır. Sırbistan, Makedonya, Bulgaristan ve Makedonya'da Çingene partileri bulunmakta ve seçimlere katılmaktadır. Hatta Makedonya Meclisi'nde iki Çingene milletvekilinin varlığından söz edilmektedir. Ayrıca, Makedonya Cumhuriyeti'nde yaşayan Çingeneler ise; dünya'da televizyonu olan tek Çingene topluluğu olma özelliğini korumaktadırlar. Basında çıkan son haberlere göre, bu televizyonun Çingenece yayın yaptığı bildirilmektedir.[28]

Eski bir kartpostalda fal açan Çingene kadınları (İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi)

Çingenelerin göçebe bir yaşam sürdürmeleri, Çingenelerin toplam nüfusu hakkında kesin bir sayıya varmayı son derece güçleştirmektedir. 1980'li yıllarda dünyada dört milyon kadar Çingene olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının da bir milyonu Romanya'da yaşamaktadır.

Ayrıca, yapılan son dünya Çingeneler Kongresi'nde; dünyada sayıları 5-6 milyonu bulan Çingenelere "rom" denilmesine karar verildiği, aynı kurultayda alfabe sorunlarının çözüldüğü haberi onların artık millet olma vasfına bir adım daha yaklaştıklarını göstermektedir.

NOTLAR

1 Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler" mad., **İslâm Ansiklopedisi, III,** 421.

2 Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi,** C.I., İstanbul 1991, s. 266-272.

3 Leland Charles Godfrey, **Gypsy Sorcery Fortuna Celling,** Newyork 1962, s. 8.

4 **Hayat Ansiklopedisi,** "Çingeneler" mad., II., 921.

5 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** İstanbul 1928, VIII., 95.

6 Meselâ: Türkiye'de Kurtuluş Savaşı sırasında güney cephesinde (K. Maraş'ta), bu bölgenin artık Fransızlara âit olduğunu ve eğlenmek için davulunu çalmasını söyleyen Fransız komutanına Abdal Ağa ismindeki davulcunun verdiği cevab takdire şayândır: "Ağam bu konu vatan millet ve nâmus meselesidir. Üç-beş kuruş para karşılığında birkaç Fransız zibidisinin zevkı için Maraş halkına ihânet edemem" diyerek kendisine yapılan bu teklifi reddetmiş, millî ve mânevi duyguların muhafazasında önemli bir rol oynamıştır. Abdal Halil Ağa'nın bu mertçe tutumu halk arasında anılagelmiştir.

7 Reşat Ekrem Koçu, "Çingeneler" mad., **İstanbul Ansiklopedisi, VII.,** 3987.

8 **a.g.e.,** aynı mad., 3899.

9 **The Gypsies of Turkey,** Londra 1924, s. 71, 72.

10 ÇİNGENE bizzat bahardır. "Çingene, insanın tabiata en yakın kalan güzel bir cinsidir. Zannedilir ki, bu tunç yüzlü ve fağfur dişli kır sakinleri, beşeri şekle istihâle etmiş birtakım yeşil ağaçlardır. Çingene bizzat bahardır. Çocukluğumda gördüğüm baharlardan bugün hatırımda kalan hayal; yeşil, kırmızı, sarı şalvarlar giymiş, şarkı söyleyen ve el çırpan bir alay genç ki içinde tahta zurna çalıp bu müsıkinin vahşi kahkahaları ardından müşâbih akisleriyle vâdileri inim inim inleten gene bir Çingenedir." AHMET HAŞİM (Osman Cemal Kaygılı, **Çingeneler;** İstanbul 1972, s. 5)

11 BOA, **ML. VRD. CMH, nr: 42;** 1258 (1842) tarihli Varna kazası kıbtîleri cizye defteri, s. 8.

12 Mustafa Akdağ, **Celâlî İsyanları,** Ankara, 1963, s. 67.

13 Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası** Ankara 1975, s. 107.

14 Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Câmii ve İmâreti İnşaatı (1550-1557), C.I.,** Ankara 1972, s. 134.

15 BOA, **MD., nr: 5,** s. 297, 9 C.A. 973.

16 BOA, **Cevdet-Dâhiliye,** nr: 15345.

17 BOA, **MD., nr: 5,** s. 494, 4 N 973.

18 Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler" mad., **İslâm Ansiklopedisi, III,** 423.

19 BOA, **Tapu-Tahrir Defteri,** nr: 370, s. 373.

20 Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûğatı,** İstanbul 1986, s. 75.

21 Ayn Ali, **Kavânîn-i Alî Osman der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân,** İstanbul 1280, s. 45.

22 Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler" mad., **İslâm Ansiklopedisi, III,** 423.

23 Sertoğlu, **a.g.e.,** göst. yer.

24 Gökbilgin, **a.g.m.,** göst. yer.

25 Enver M. Şerifgil, "XVI. Yüzyılda Rumeli Eyâletinde Çingeneler", **Türk Dünyası Araştırmaları,** İstanbul 1981, s. 136.

26 Rüm-ı Kâdim Eyâleti: Sivas, Amasya, Çorum, Canik (Samsun) ve Şarkî-Karahisar livâlarından ibârettir.

27 Rüm-ı Hâdis Eyâleti: Trabzon, Erzurum, Divriği, Malatya ve Batum livâlarından ibârettir.

28 **Sabah, Star,** 12 Nisan 1992, yıl: 1, sayı: 26, s. 10.

Eski İstanbul'da Çingeneler

SERMET MUHTAR ALUS

Kadınlarından ekserisinin hoş, zarif, ortalıkta nadir isimlileri vardı. Gonca, Gül, Gülizar, Fulya, Kumru, Ceylan, Şirin gibi... Lakap taşıyanları çoktu: Kara Naile, Çakır Züleyha, Fındık Hatice, Fidan Esma. Şimdiki tazeler gibi adlarını kısaltarak kullananları da bulunurdu. Fatma'dan Fatoş, Naciye'den Naco, Ayşe'den Ayyuş.

Karşıdan rastlar rastlamaz hepsi tanınır, kim oldukları bilinirdi. Sima, kıyafet, sesin tonu, tavır, eda birbirine örnek: Başta gelişi güzel yanlara sarkmış, kirden alaca, bulaca delik deşik baş örtüsü: Arınma, taranma görmediğinden zifiri kara kâküller, perçemler alaz taraz; arkada iki örgü saç, güneşten yanık, tunç renginde yüz, eller, kaşlar simsiyah, gözler fıldır fıldır, dişler inci. Sırtta kanarya sarısı; kavunî, penbe, havai mavi, filizî basmadan gömlek altında bom bol şalvar, ayakları çıplak.

Erkeklerinin şekil ve şemaili, kılığı birbirine eşti; Kafalarında ibiği püskülsüz, kalıplanmamaktan bumburuşuk, soluk, kenarı yağlı fes. Surat şişe yakın, çiçek bozuğundan bıyıklar, traş kel kül; yine bembeyaz, taş gibi sağlam 32 dişi. Tahta bezinden farksız mintan giyerler, göğüsten kasıklara kadar kulaçlar boyunca yün kuşak sararlar. Belden aşağısında giyile giyile muşambaya dönmüş pantolon veya potur; yalın ayak gezerlerdi.

İki çeşittiler: Yerliler, göçebeler.

Yerliler sur diblerinde, Sulukule, Ayvansaray'da, Lonca'da Kasımpaşa'nın Karaman mahallesinde, Beyoğlu Yenişehiri'nin Sazlıdere semtinde, Üsküdar'da Selâmsız'da, Bü-

Sebze satan Çingene kadınları (İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Koleksiyonu)

Yüzyılın Başında bir kartpostalda Çeribaşı ve Çingeneler (solda), Eski bir kartpostal'da Çingene kadın ve çocuğu (altta). (İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Koleksiyonu)

yükdere Çayırboyu'nda otururlar: çatısı yanpiri kablama tahtaları kağşamış, delik deşikli yassı tenekeler, hasırlarla kapatılmış hak kuran kafeslerinde, kulübelerde barınırlardı.

Göçebe kısmına nerede akşam orada sabah. Baharda takım takım İstanbul'a çıkagelirler. Her kafilede bir sürü kişi, başı boş at, kısrak, eşek, tay, sıpa. Bu hayvanlar yürümeğe takatsiz ihtiyarları, gebe kadınları, çergelerin sırıklarını, pılı pırtıyı taşırlar. En gerideki anaç eşeğin üstüne kafilenin Çeribaşısı biner. Etrafında tabana kuvvet giden cemaatin sırtlarında çuvallar, torbalar, tazelerin kucağında memede sıbyanlar...

Kimi Edirne, Babaeski, Çorlu taraflarından gelirdi. Çırpıcı, Veliefendi çayırlarına, Topkapı dışlarına çergeleri çatar, hayvanları kırlara salar salmaz tencere kaynatacak ocaklar yaparlar. Erkekler zenaat sahibi, ızgara, maşa, ateş küreği yapanlar tezgâhlarını ve körüklerini kurar, sepet örenler takımı taklavatlarını ortaya yayar.

Kimi de İzmit, Adapazarı, İznik havalisinden sökün eder. Bunlar da İçerenköyü mezarlığının yanına, Merdivenköyü bayırlarına, Uzunçayıra konarlar.

Artık İstanbul sokaklarında, Kadıköy yakası sayfiyeleri civarında Çingene karılarının gevrek gevrek sesi ortalığı çınlatırdı:

– Falciiiis, kokorozlu fala bakarım!.

– Izgara, maşa, ateş küreği satıyorum!

– Ne alâ sepetlerim var!

Hepsi sırnaşık, çam sakızı. Başa ekşidiler mi kolay kolay gitmezler, onlara göre bütün beyler, hanımlar sultan, yaşlı zatlara gelince paşa rütbeli iseler bile efendidir. Yapışırlardı:

– Paşacığım, sana yağlı ballı fal açayım!.

– Sultanım, senin güzel yüreciğindeki muradını bir bir söyleyeceğim!.

– Efendi sokul bana, yavukluğuna ne vakit kavuşacaksın bildireyim! Kerli ferli zat o bahçe gibi ağıza bakıp dururken, adamcağızın gözleri hasbanın mide çukuruna kadar açık göğsüne, iki yandaki turunçlara kayıvermiş. Hazret geviş getire getire:

– Külhani beni günâha sokma, haydi git işine! derken karşısındaki yine masallat:

– En sevdiğinin başı için on para

Bir fotograf stüdyosunda kartpostal için resim çektiren Çingene kadınları (yukarıda), Satıcı Çingene kadınlar (yukarıda solda ve sağda)

ver, maksumlara yüz dirhem ekmek alayım!

Civelek mi civelek, on beş on altısında var yok, sahiden iki evlât anası. Birden, üç dört çocuk peyda olur, etrafı sararlar. Nefeslerini içeri çeke çeke, dillerini tersine döndürüp damaklarına yapıştırarak titrete titrete girişirler:

– Hampur, hampur, efendime hampur!.

Sesleri duyan ev halkı kapı önüne, yazlıklarda köşkün bahçesine üşüşür. Kızı gördüler ya, fal baktırmağa kalkışırlar:

Fal açışları öteden beri malum, basma kalıptı. Niyet tutandan bakır yirmiliği, eğer pek hevesli ise silik kuruşu peşin alırlardı. Kaç yerinden yamalı torbadan sekiz on baklayı, mavi boncuk, sansar dişi, kömür parçası ve aldıkları para ile beraber avuçlayıp üç kere yaygıya serperler, martavalları duydukları gibi hiç kekelemeden tekrarlardı.

Falcı karı yaşlıca, hinoğlu hinse yanşak yanşak yavaşçacık derdi ki:

– Büyü tutmamak için bende kurt kıçı var, bir gümüş çeyreğe veririm, ister misin şekerim?

Ardından, elini ağzına siper ederek yine öter:

– Kocan, kaynanan lanet huylu ise dillerini bağlamak için eşek dilim de var, o da çeyreğe, ikisine de yedir, rahat et.

Bazı göçebe kıptilerin erkekleri ya ayıyla, ya maymunla dolaşır, bunları oynatır, yerliler şu zenaatlerden şaşmazdı: Zurnacılık, çifte naracılık, kemancılık, iskemle kuklacılığı, sandalya hasırı örmek, arene satmak, idam mahkûmu ipe çekmek.

Demirhindi satıcısı ve Çingene kadını (altta), Çingene çocuklar (en altta), Preziosi'den ayı oynatan bir Çingene.

Bu millet oldum olasıya dünyanın her diyarında zevk ve safa, çalgı çığana, kiriz, raks düşkünüdür. Düşünceye, tasaya asla yanaşmaz; feleğin kaygılarına aldırmamak, keyfe bakmak iliklerine işlemiş.

Bacak kadar kızdan yetmişinde acuzeye kadar heyhey, türkü bilirler; çifte telli, Kâğıthane havası. Kıpti sirtosiyle göbek kıvırırlar. Eski İstanbul'da namlıları çoktu:

Hanende Gülistan, Safinaz; Çengi Mahbup, Kursaklı, Ceylân; Zurnacı Yakomi, Arap Mehmet, Kemani Memduh, Tahsin, Kantocu Peruzun son âşıkı İhsan, Şişman Ahmet, Naracı Bidik Ömer, Akbıyık İdris.

Vezir haremi vezir baldızı, zürafa meşrep bazı hatunların çengi Mahpuba, Kursaklıya gönül verdikleri, yüksek ailelere mensup hanım efendilerin Kemani Memduh'a, Tahsin'e yanıp tutuştukları işitilmiştir.

40-50 yıl evvel bura gazeteleri sütunlar doldurdu, resimli mecmualar fotoğraflarını bastı idi. Macar prenslerinden Karaman Simay nam dilber, keman çalan bir çingene delikanlısına abayı yakmış, kâşanesini ayak altına alıp zibidi gençle Peşte şehrinden kayıplara karışmıştı.

Fransız edibi P. Merimée'nin *Carmen* hikâyesinde Süvari onbaşısı Don José'yi çileden çıkaran, serseri eden afacan Carmen'in kara gözleri değil midir?

Vaktiyle kullandığımız kıpti tabiri, eski Mısır ahalisinden "Kopt" kavmına ait olmak hasebiyle çingenelerle alâkası olmaması lâzım. Hindistan'dan Avrupa'ya akın eden göçebelere o adı takmışız, gitgide yeryüzüne yayılmışlar. Lisanları Sanskrit lehçesine yakınmış. Yerleştikleri yerlerde dillerine birçok kelime karışmış.

50 yıl evvel Almanca neşredilen bir kitap Almanya'ya ayak sokuşlarını 1417 senesine rastlatıyor. 1904'deki sayılarının Türkiye ve Romanya'da 200 bin, Avusturya ve Macarsitan'da 97 bin, Almanya'da 45 bin, İspanya'da 40 bin, İngiltere'de 18 bin, bütün Avrupa kıtasında 800 bin olduğunu kaydediyor.

Kırklareli'nde Gelenek Bolluğu

Kakava Bayramı

NECDET SAKAOĞLU

Osmanlılar dönemindeki adıyla Kırkkilise Sancağı, İlkçağ'dan beri bir yerleşim bölgesi olagelmiş. Bu yöre tümülüsleriyle ünlü. Papaz Kristodulos, İngiliz arkeolog F.W. Hasluck, Arif Müfid Mansel, bunlarla ilgilenen araştırmacılardır. Tholos mezarları da denen tümülüslerin büyük bir kısmı kaçak kazılarla açılmıştır. Bunların çoğu Trak mezarlarıdır. Herodot, bu tümülüslere ölü gömülmesini anlatırken "-Ölüyü üç gün seyre koyarlar, bu sırada kurbanlar kesilir, ağlaşılır, sonra şölen düzenlenir. Ölü ya doğrudan toprağa verilir, ya da külleri mezara konur. Üzerine de büyük bir tümsek yapılır. Tümülüslerin içinde, tahta kalaslarla örülü veya tuğladan gömütler vardır. Burada ölünün yanında altın gümüş süs eşyaları, madenden, seramikten, camdan eşyalar, paralar bulunur." der.

Dimitr Kantemir'e göre, eski adı Tessarakonta Eklesiai olan kente sonradan Kırk Kilise denilmiştir. Yazarın yorumu, burada önceleri kırk kilisenin bulunduğu şeklindedir. İstanbul'a 38 saatlik yürüyüş uzaklığındadır. Daha 18. yy.'da kentin surlarından, kiliselerinden hiçbir iz kalmamıştır. Merkezi Vize olan Doğu Trakya Krallığı'nın bu topraklarında, Osmanlılar döneminde akıncı beyleri yerleşirlerken bir yandan da Fatih'in Podolya'dan getirttiği Yahudiler iskân edilmiştir. Buna karşılık yerli Hıristiyan halk giderek azalmıştır. Podolya Yahudilerinin başlıca uğraşıları İstanbul'a pazarladıkları yağ ve kaşar üretimi olmuştur. Kırkkilise Yahudilerinin ürettikleri yağlar ve kaşarlar, torbaları hahambaşı tarafından mühürlendikten sonra İstanbul'da satılmakta ve halk bunlara pek fazla rağbet etmekteydi. Anadolu'dan sürülen yörükler, Rumelili çingeneler (Romlar) da Kırklareli topraklarında vatan tutanlardandır. Bunların arasına Güney Rusya'dan gelen Tatarlar da karışmıştır. Ta Maraş'tan yörükleriyle gelen Dulkadıroğlu Budak Bey'in burada sancakbeyliği yapması ilginçtir. Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre çok şirin ve süslü bir kent olan burası, 12 saat uzaklıktaki ikinci başkent Edirne'nin gölgesinde hiçbir zaman "kent" görünümü alamamıştır. Osmanlı sınırlarının hızla gerilere çekildiği son yüzyıllarda Kırklareli, Bulgaristan'dan akan göç sellerinin sosyal ve ekonomik sıkıntılarını yaşamıştır. Bu olgu ve yerli Rumlarla Bulgarların da başka taraflara göçüşü, denebilir ki çevrerin tüm insanlarını her an göçmek zorunda olmak gibi bir psikolojiye yöneltmiştir. Özellikle, Dağlı Eşkıyası eylemlerinin, ayaklanmaların, düşman işgallerinin bozgunların hızlandığı 1829-1913 arasında Kırklareli en az iki üç kez esaslı nüfus değişimlerine uğramış bulunmaktadır.

Bu tarihsel yazgı, geleneklere zenginlik ve renklilik katmış gözükmektedir. Nazar ve adak inançları, Muradiye Baba, Kaygusuz Baba, Gül Baba, Ahmed Baba, Hamza Baba türbelerine yapılan ziyaretler; Hızır Baba ve Mahye Baba türbelerinde kesilen kurbanlar, evlenme, doğum, ölüm gelenekleri yöre folklorunda önemli yer tutar. Ama asıl, geleneksel şenlikler açısından Kırklareli farklılık gösterir. Anadolu Alevilerinin dinsel bayramı olan Nevruz, burada bahar eğlencesine dönüşmüştür. Eski takvimlere göre "Mart dokuzu"nda (22 Mart'ta) kutlanan Nevruz için Aşağıpınar, İncidere gibi pikniğe elverişli kırlıklarda eğlenceler yapılır. Boyalı yumurtalar, özel bir Nevruz yemeği olan "ekşi aş" yenir. Delikanlılar, gözkoydukları, sevdikleri kızların aş-

larını kaçırırlar. Çöreklerle yumurtaların sevgililer arasında değiştirilmesi de bir Nevruz geleneğidir. Alevi köylerinde ise ortak kurbanlar kesilip yemekler hazırlanır. Köylü masrafa ortak olur. Buna çomat denir.

Kırklareli'nde Hıdırellez 6 Mayıs günü yapılır. Fakat bir ay öncesinden "çemke" ovunlarıvla eğlenceler başlar. Hıdırellez arafesinde evlerin kapıları pencereleri yeşil dallarla süslenir. Bununla cadıların ev ev dolaşıp ürünleri hayvanları çalmamaları amaçlanır. Hıdırellez nasıl geçirilirse tüm bir yılın da öyle geçirileceğine inanılır. O gün erkenden kalkılarak baharın turfanda ürünlerinden yemekler pişirilir. Hayvanların ilk sütlerinden hazırlanmış taze peynirler de bugün yenir. Köylerde oğlaklar, kuzular kesilir. Öğleden sonra da kırlıklarda eğlenceler yapılır. Akşam, evlerin önünde "hasır yakılır" ve üzerinden atlanır. Bununla, kışın güçlüklerinden atlanıp bahara ve yaza kavuşulduğu anlatılmış olur. Akşam, önceden gömülmüş olan "martaval çömlekleri" çıkartılarak maniler söylenerek niyetler açıklanır.

Hızır ve İlyas adlarının bileşiminden doğan Hıdırellez, kuşkusuz, Anadolu'da ve Rumeli'nde Müslüman Türkler'den önce de yaygın bir gelenekti. Aziz Yorgi (Hızır) ve Aziz Dimitri (İlyas) için düzenlenen ortak yortu; Müslüman Türklerin, adıgeçen azizleri Müslümanlaştırıp hatta peygamber mertebesine çıkarmalarından sonra ortak bir inanış olmuştur. Eklemeli ki, Hıristiyanlar da bu geleneği eski pağan bayramlarından almışlardı.

Sözcük anlamı "kokulu hava", ya da "kahkaha" (gülmece, eğlenmece) olarak verilen Kakava ise doğrudan Kırklareli bölgesine özgü bir gelenektir. Hıdırellezden bir gün sonra, ya da izleyen ilk pazarda yapılır. Bu, bahar karnavalıdır. Kakava için, akarsu kıyıları, ağaçlıklar, çeşme başları seçi-

Çingenelerin Keloğlan Masalı

Bir zamanlar (Okle Zamaniende) adamın biri gemi yapıp tayfalarını bindirip Akdeniz'den Karadeniz'e geçti. Su almak için yanaştıkları bir köyde oyun oynayan dört-beş çocuk gördü, biri kel bir oğlandı (Pako=Kel, Raklo=Oğlan). Ona sordu. Keloğlan suyu gösterince "bizimle gemiye gelir misin?" dedi. Annesine yeterli şeyi verip yanına aldı. Yelken açıp daha büyük bir şehre gittiler ve su almak için durdular. Kralın oğlu sokakta gezinirken güzel bir kız resmini satan bir derviş gördü. Yedi senede tamamlamıştı. Şehzade resmi çeşmenin üzerine koyup tanıyanların kim olduğunu bildirmesini istedi. Keloğlan resmi görünce "Bu dervişin kızıdır, nereden bulmuşlar" diye gülmeye başladı. Hemen yakalayıp saraya götürdüler ama Keloğlan korkudan aklını kaybetmişti, anlatamadı. İki gün sonra aklı başına geldi; birlikte büyüdüklerini, kızın annesinin süt annesi olduğunu söyledi. Getirmesini istediler. Şartlarını belirtti: "Bana altınla donatılmış bir gemi hazırlayın, içine yirmi şarkıcı ve oyun oynayan oğlanlar koyun, şehzade de benimle gelsin ama kimse ne yaptığımdan bahsetmesin; gidip gelmesi yedi yıl sürer."

Yedi yıllık yiyecek içecek yükleyip yola çıktılar, gemiyi kızın evinin karşısındaki sahile çektiler. Herkes geminin içine saklandı, sadece Keloğlan güverteye çıktı. Güneş doğarken evinin önüne çıkan kız onları gördü. Keloğlan ne yaptığını sordu: "Yıllar var ki seni görmemiştim. Haydi giyin gemiye gel, baban nerede?" Kız babasının bir resmini yaptığını ve satmak için yola çıktığını söyledi. Sonra giyinip gemiye bindi. Tayfalar önceden anlaştıkları gibi ipleri kesip yola koyuldular. Kamarada olan kız hareket ettiklerini farketmedi. Çalgıcılar, oyuncular geldi, şehzade de aralarına karıştı. Sonunda kız güverteye çıkıp evinden uzaklaştığını anlayınca "Bana ne yapıyorsun?" diye sordu. Keloğlan şehzadeyi tanıştırdı. Kız ağladı, müzik ve oyun devam ederken Keloğlan yukarı çıktı ve tek başına oturdu.

İki-üç günlük yolları kalmıştı, güneş doğarken güvertede yanına üç kuş geldi. Kendi aralarında konuşurken, limanda şehzade ile kızı taşıyacak kayığın devrilip batacağını, ikisinin de boğulacağını, ama bunu başkasına söyleyenin de dizlerine kadar taş olacağını söylediler. Ertesi sabah yine geldiler ve kendi aralarında konuşurken, şehzade ile kızın şehre girişleri sırasında kale kapısının üzerlerine yıkılmasıyla öleceklerini ve bunu başkasına söyleyenin sırtına kadar taşlaşacağını belirttiler. Daha ertesi sabah kuşlar yine aralarında konuştular. Gerdeğe girdiklerinde yedi başlı bir canavarın ikisini de yiyeceğini söyleyip, bunu başkasına nakledenin de kafasına kadar taş olacağını ekliediler. Bütün bunları işitmiş olan Keloğlan önlemlerini aldı. Kayığa binmelerini engelledi, gemiyi karaya oturtup kayıksız çıkmalarını sağladı. Şehrin kapısını yıktırıp altından geçmelerini önledi. Herkes karşı çıkıyordu ama Keloğlan krala "Her istediğimi yapmamı kabul etmiştiniz" diye açıklamada bulunmadı. Gerdek odasında yatmasına da mani olamadılar. Başını örtüp yattı. Gece yarısı canavarı işitince kılıcını çekip öldürdü, kafalarını kesti ve yastığının altına yerleştirdi.

Gürültüye uyanan şehzade Keloğlan'ı elinde kılıç görünce "Bizi öldürecek" diye bağırmaya başladı. Kral, yedi yıl uğraşıp kızı getirdikten sonra neden böyle yaptığını sordu. Önce "elimden başka şey gelmezdi" deyip taşa dönüşmek korkusundan daha fazlasını söyleyemedi. Ama kollarını kesecekleri anlayınca kralın yanına götürülmesini istedi. Kuşların kayık için söylediklerini anlattı. Ve anında dizlerine kadar taş oldu. Kral "daha fazla anlatma" dedi ama Keloğlan diğer iki günü de anlattı ve "İnanmazsanız yastığın altına bakın" dedi ve başına kadar her tarafı taş kesildi. Bir mezar yapıp gömdüler. Şehzade, "O benim için yedi yıl yürümüştü, ben de onun için yedi yıl yürüyeceğim" dedi. Bir yerde kaynak gördü, suyundan içti ve uyudu. Rüyasında Keloğlan'ı gördü. "Buradan biraz toprak al, mezarıma dök, taşlar kalkar" dedi. Şehzade söyleneni yapınca Keloğlan 'Ne kadar da uzun uyumuşum' diyerek uyandı. Şehzade "Sen benim için yedi yıl yürüdün, ben de senin için yedi yıl yürüdüm" dedi ve onu saraya götürüp yüksek bir görev verdi.

(Alexandre G. Paspati s: 605-617)

lir. Eğlenceye katılacaklar, hava müsaitse bir gün önceden yatak yorganlarıyla kırlara taşınırlar. Yörenin çingene çeribaşısı, geleneksel kakava çağrısını, davullu zurnalı bir ekibin önünde okur. Bu şöyledir: "–Millet-i kadime-i necibten kıptiyânın yevm-i mesud-ı mübareki bugün gün doğmadan yarım saat, onbeş dakika, üç saniye evvel başlayacak. Edâsını borçlu olduğumuz büyük ve mukaddes Hızır İlyas Bayramının âyini dâvetiyesidir". Çeribaşının arkasına takılanlar çalıp söyleyerek kırlara dökülürler.

Çingenelerin, teferiz, keriz dediği eğlenceler boyunca kuzular, pilâvlar, zerdeler, yoğurtlar, dolmalar, börekler, şerbetler şaraplar, konyaklar yenir içilir. Eski kakavalardaki yiyinti ve içintilerin ne yüklü masraflarla yapıldığı, bu eğlenceleri izleyen yabancıları şaşırtacak düzeydeymiş.

Kofçaz yöresinin Nazari şenliği de kakavadan bir ay önce yapılır. Hıdırellez'e ve kakavaya benzer. O gün Nazari türküsü söylenir.

Oyna nazari nazari / Şimdi geldi pazari
Pazarinin şalvarı / Beş yumurtaya yalvari

Ollucak olsun / Bollucak olsun
Kocakarılar yoğursun / Genç karılar doğursun

Bizim "beşik kültürümüz"de de çingene bulaşığı vardır: Tirinik tirinik teyzelerimizin, eteği çekik halalarımızın, ninelerimizin kulağımızdaki ilk sesleri, sonradan anlamını bir türlü çözemediğimiz, hele beşik bebeğiyle ilgisini kuramadığımız ninnilerdir:

Dan dini dan dini das dana
Danalar girmiş bostana
Kov bostancı danayı
Yemesin lahanayı...

Bu yutturmaca ninninin aslı Çingenecedir:

Rağduk kela kana, beşe kana,
Avrupa dana dana dana!
Rağduk dana, tospaaa dana dana,
Kele kana, beşe kana!
Rağduk dana dana
Dana din nan.. Dana din nan...
Dini dini dini... din nani dini
Dina dina dina dinana dina...

Analarımız, ninelerimiz, kapılarına gelen tatlı sesli Çingene karılarından tâlim ettikleri anlamı da "git yavrum, oyna, sıçra, hopla, büyü, yorulursan otur, dinlen, uyu.. Mışıl mışıl uyu..." olan bu ninninin salt "dan dini"sini akıllarında tutup gerisini bostancı, lahana, dana çağrışımlarıyla bir güzel uydurmuşlar. Böylece kulak eğitimimizin, müzik kültürümüzün elifbasına Çingeneceyle başlamışız.

Çingeneleri yabana atmayalım. Onlar için Ahmed Haşim "–İnsanın, tabiata en yakın kalan güzel cinsidir. Zannedilir ki bu tunç yüzlü ve fağfur dişli kır sâkinleri, beşerî şekle istihale etmiş birtakım yeşil ağaçlardır. Çingene bizzat bahardır. Çocukluğumda gördüğüm baharlardan bugün hatırımda kalan hayâl; yeşil kırmızı sarı şalvarlar giymiş, şarkı söyleyen ve el çırpan bir alay genç ki içinde tahta zurna çalıp bu musikinin vahşi kahkahaları ardından müşabih akisleriyle vâdileri inim inim inleten gene bir çingenedir" diyor. Onların yaşamını roman konusu eden Osman Cemal Kaygılı, Kâğıthâne'de, Çırpıcı'da, Göksu Çayırı'nda şarkı söyleyip çalgı çalan, göbek atan, fal bakan Çingenelerle Oba Çingeneleri dediği ayıcıların, maymuncuların, şebekçilerin, demircilerin, sepetçilerin, tarakçıların, harmancıların karıştırılmaması gerektiğini vurguluyor.

Çiftenağra, klârnet, keman, tef, zurna, davul... her çalgıyı kolayca beceren, nazlanmadan oynayan Çingenelerin kantoları da meşhurdur:

Todilerde Çengi çıkar / Nâzik, dilber hem şivekâr
Nerede duysa düğün dernek / Koşar gider, göbek atar, oynar
Kızlar sarılar giyince / Papatyalara dönünce

Kızı ve kucağında bebeğiyle bir Çingene kadını
(İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi)

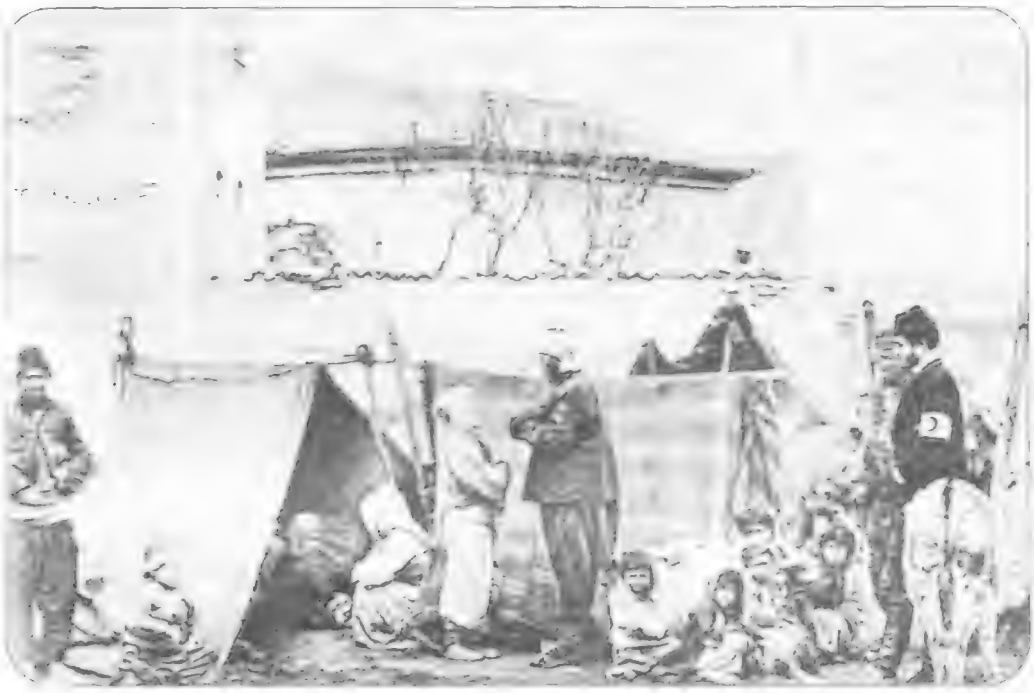

Göçebe Çingeneler ve Hilâl-ı Ahmer görevlisi (yukarıda), satıcı Çingeneler (altta).
(İstanbul belediyesi Atatürk Kütüphanesi Koleksiyonu)

Romanes denen Çingenece ise hem zengin hem müzikaldir.

Yazımızı Çingenece 5-10 sözcükle bitirelim:
dale: Baba,
piriz: Rakı
hampor: Oyun
habe: Yemek
rom: Çingene
teferiz: Eğlenti
gacı: Kadın
paraşol: Araba
peral: Abla
bengola: Sinirli
şopar: Çocuk
idirellez: Hıdırellaz
Odel: Tanrı
lâçı: Güzel
serha: Çadır,

Zurna davul çalınınca / Gönüllerde cümbüş oynar

Haydin kızlar, bahar geldi / Giyinelim hep beyazlar

Maşacıyım maşacı / Ah kokozluk pek acı
Kocam değirmen yapar / Kaynatam da sıpacı
Maşa yapar satarım / Çayırlarda yatarım
Öğer alan olursa / Bir de göbek atarım

Haydi haydi keriz edelim / Ebegömeci ile perhiz ederim

Şu da bir Çingene mânisi:
Şoparlar oynar hampor / Dalemin sırtı kambur
Ha versin Odel sana / Çil çil altın bir kalbur

Kapı önlerinde oynanan bir oyunun sözleri ise şöyledir:
Kaynana kaynana / Kalk gelin oynana
Oynaması senden / Çalması benden
Hülürük yavrum hülürük / Avşama kalmaz gelürük!

Çingene yaşamının sanata yansıyan görkemi Karmen Operası'dır. Ama, Rumeli'nin, eski İstanbul'un, Topçular'da, Haznedar Çiftliği'nde, Vidos'da, Litroz'da, Çiçoz'da, Avaköyü'nde oba kuran, ya da Sulukule'ye Ayvansaray'a yerleşmiş bulunan tüm Çingenelere, fal bakmak, sepet örmek, maşa, ateş küreği, değirmen... yapmak kadar çalmak söyemek ve oynamak da Tanrı vergisiydi.

Türkiye Çingenelerinde Müzik

MELİH DUYGULU

Dünyanın neresinde olursa olsun, Çingene deyince akla ilk önce müzik ve dans gelmektedir. Bir kavim ile meslek dallarının özdeşleştiği böylesi örneklere çok sık rastlanmasa gerek.

Çingeneler arasındaki grup kimliği çoğu zaman mesleklere göre saptanmaktadır. Bu durumun istisnası olarak bazı Çingeneler kendilerini yer adlarına göre de sınıflandırmaktadır.[1] Bugün Türkiye'de yer adlarına ya da mesleklere göre değişen isimlerle anılan çeşitli Çingene gruplar yaşamaktadır. Çingeneler, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da; Mıtrıp, Gûyende, Güvende, Karaçi; Kuzeyde, Poşa ve Kürt; Trakya ve Ege'de, Cingân, Çingâne, Kıptî, Roman, Mango, Romni gibi isimlerle anılırlar.[2]

Yukarıda ismi geçen grupların, sepetçilik, elekçilik, demircilik, kalaycılık, at arabacılığı, çiçekçilik vd. mesleklerle uğraştıkları bilinmektedir. Tüm bu grupların Çingene olmaktan başka bir tek ortak noktaları vardır, o da müziktir. Çiçekçiler ile kalaycılar, demirciler ile sepetçiler birbirleriyle sürekli geçimsizlik içerisindedirler. Ancak müzik ve dans ortak noktasında hiçbir grup birbirinden ayrılmaz.

Çingeneler arasında her meslek grubu müzik ve dansı kendince uygulamaya çalşır. Bunların içerisinde müzik ve dansı profesyonel anlamda iş edinmiş gruplar vardır ki, bunlar sanatın doruğundaki kişilerden oluşmuştur. Bugün Türkiye'nin neresinde olursa olsun, müzik işleriyle uğraşan gruplar kendilerini diğer Çingenelerden ayrı bir statü içerisine yerleştirme eğilimindedir. Müzik ve dans işleriyle uğraşanlar, diğer mesleklerdeki Çingeneleri küçümserler. Hatta bunları kendi soylarının dışında aşağılık yaratıklar olarak görürler. Özellikle müzisyenler kendilerini tanımlarken Roman ve Romani gibi isimler kullanırlar. Roman olmakla bir tür asalet payesi alan müzisyenler, diğer Çingeneleri "Çerge Çingenesi", "Harmanlık Çingenesi", "Kara Mangolar" gibi isimlerle anarlar.

Biz bu yazımızda Türkiye'deki Çingene müziğini çeşitli yönleriyle ele almaya çalışacağız. Çingene danslarına bu yazıda değinilmeyecektir.

Çingene müziği

Çingene, yaşamın tüm kesitlerinde diğer toplumların gözünde bayağı ve adi bir varlık olarak yaşar. İçinde bulunduğu yoksulluk ve sefalet ortamı onun her defasında toplum dışına itilmesine neden olmuştur. Bu yaşam şartları içinde müzik, Çingenelerin ruhunda bütün bu sefalet ve hakaretlere karşı gelebilecek bir güç yaratmaktadır. Duyguların sesle anlatımı olan müzik, Çingene için tutkuların en büyüğüdür. Hele bunu meslek haline getirip, sürekli yapılacak iş olarak benimsemek, Çingene için yaşamın anlamıdır. Bir Çingene için doğadaki sesleri taklit etmek, onlara kendi duygusunu katarak süslendirmek basit bir iştir. Müziği damarlarında hissedebilen Çingene, böylece mutluluğu yakalamış demektir.

Dünyanın birçok yerinde dağınık olarak yaşayan Çingeneler, çeşitli karakterde müzikler yaparlar. Her ül-

1 Ingvar Svanberg, "Marjinal Gruplar ve Gezginler", Peter A. Andrews'in **Türkiye'de Etnik Gruplar** adlı kitabından, Ant Tüm Zamanlar Yayıncılık, İst. 1992, s. 267.

2 Özellikle İç ve Güney Anadolu'da Abdal adıyla anılan bir grup daha vardır ki, bunlar kendilerine Çingene denmesini kesinlikle istemezler. Bununla da kalmayıp öz Türk olduklarını söylerler. Abdalların Çingenelerle olan yakınlıklarına rağmen Çingenelerin bir boyu olup olmadıkları konusu hâlâ tartışılmaktadır. Abdallar İç ve Güney Anadolu'da Çalgıcılıkla geçimlerini sağlarlar.

kenin kendine özgü bir müziği olduğu gibi, Çingenelerin de ülkelere göre değişen karakterlerde müzikleri vardır.

Türkiye'deki Çingene grupların bölgelere göre değişen isimleri ve meslekleri gibi yaptıkları müziklerde de farklılıkları vardır. Her Çingene grup, yaşadığı bölgedeki, [illegible] yapıya [illegible] müzik ve sanat işlerinde yerli halkla bütünleşebilmiştir. Yaşadıkları bölgedeki halk hangi tür müzik karakterini benimsemiş ise, Çingene o müziği kısa zamanda algılar, üslubu (tavrı) sindirerek icra eder ve yörenin kültürüne renk katar. Çingenelerin icra ettikleri müziklerde görülen, hızlı varyasyonlar, bol süslemeli pasajlar ve kaydırma sesler (glisando) bu müziğin en önemli karakteristik özellikleridir. Yaşamlarındaki kuralsızlık gibi Çingene müziklerinde de kural yoktur.[3] Hoşa gitmek kaydı ile müzikte yapılacak her şey serbesttir.

Sermet Muhtar Alus'a göre bütün Çingene kadınları çifte telli, Kâğıthane havası, Kıpti sirtosu bilir, göbek kıvırırdı.

Türkiye'nin doğusunda, batısında, kuzeyinde ve güneyinde ayrı müzik karakterleri olduğu için, Türkiye Çingeneleri de bu yapıya ayak uydurarak bulundukları yörenin müziğini icra etmişlerdir. Çingenelerin, Türkiye'nin doğusundaki müzik türlerine çok fazla katkıda bulundukları söylenemez. Ancak Batı Anadolu ve Trakya'da durum bunun tam tersidir. Hatta bu bölgelerde yaşayan Çingenelerin yerel müziklerle birlikte sanatsal müzikleri de başarı ile icra ettikleri görülmektedir. Çingene müziği açısından batıda iki önemli merkezin olduğu bilinmektedir. Bunlar, İstanbul ve İzmir'dir. Özellikle İstanbul, Çingene müziğinin en canlı merkezi konumundadır. İstanbul'da bir kısım semtler vardır ki, Çingene müziğinin en canlı örnekleri buralarda yaşar: Sulukule, Balat, Ayvansaray, Selamsız (Üsküdar), Kasımpaşa, Sarıgöl (Gaziosmanpaşa) bu semtlerin başta gelenlerindendir.

İstanbul'daki müzik tavrı ile Trakya arasında çok yakın ilişkilerin olduğu bilinmektedir.[4] İstanbul'daki müzisyen Çingeneler (Romanlar) dikkatle incelenecek olursa, bunların Trakya'daki Çingenelerle olası akrabalıkları hemen farkedilir. İzmir ve çevresinde ise yine bu tavra yakın bir müziğin olduğu bilinmektedir. Bu yörelerdeki Çingenelerin (Trakya ve Ege sahilleri) soylarını Selânik'e dayandırmaları, hepsinin ortak bir kültürden gelme olduklarının fikrini doğurmaktadır.

Türkiye'deki Çingeneler, Doğu ve Güney bölgelerinde Davul-Zurna'dan oluşan enstruman takımlarıyla müzik yaparlar. İç Anadolu'da ise Davul-Zurna ikilisinden başka, çeşitli boylardaki bağlamalar çalınır. Marmara ve Ege'de, Anadolu'da çalınanın aksine Kaba Zurna denilen büyük boy zurnalar tercih edilir. Yine bu bölgelerde Davul-Zurna takımları, Çift Davul, Çift Zurna ile en az dört kişiden oluşur. Zurnalardan biri dem (pedal) tutarken, diğer zurna esas melodiyi çalar.

Marmara ve Ege Çingenelerinde Türk müziğinin, sanat müziği denilen kolu içerisinde yer alan eserleri çalıp okuma geleneği de yaygındır. Bu geleneğin uzantısı olarak batıdaki Çingeneler arasında daha çok: keman, cümbüş, kanun, klarnet,[5] darbuka, çömlek, bango, def, zil gibi enstrumanlar kullanılmaktadır. Bu sazlardan birkaçının bir

3 Kurt Striegler, "Çingâne Musikisi" **Hayat Mecmuası**, C. 1, S. 26, Ankara 1927, s. 513.

4 Melih Duygulu, "Çingeneler" **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 2, S. 18, Şubat 1994, s. 514.

5 Bugün Türkiye'deki geleneksel çalgı gruplarında yer alan Klarnet Çingeneler tarafından bu gruplara sokulmuştur. Çingeneler Klarnete, Granet veya Gırnata derler. Klarneti ince saz takımına ilk olarak meşhur klarnetçi İbrahim Bey'in soktuğu söylenmektedir.

araya gelmesiyle oluşturulan takıma, "İnce Saz" veya "İnce Saz Takımı" adı verilmektedir. Batıdaki Çingenelerin icra etmiş oldukları klasik Türk müziği (sanat müziği) hiçbir zaman gerçek sanat müziği olarak görülmemiştir. Çünkü, Çingene çalgıcılar ve okuyucular bu yapıtları kendi serbest yorumlarıyla çalarlar ve söylerler. Bunun sonucunda ortaya, ağdalı bir üslupla icra edilen garip bir yorum çıkar. Birçok müzikologun bunların Türk müziği icrasına karşı eleştirisi vardır. Örneğin Mahmut Ragıp Gazimihal "Çingene Çalgıcılar" adlı yazısında, bunların Türk müziği icralarıyla ilgili şu eleştiriyi yapıyor: "Çingeneler, klâsik Türk musikisini, hiçbir zaman bütün erkân ve âdâbiyle tahsil ederek tervic etmemişler, ruhları gibi serâzâd bir irticâl temayülü her parçayı her an için mutlaka baştan başa indiliğe boğmuştur. Besteci olarak hiçbir zaman teferrüd edemediler. Keyif, coşturmak ve bahşiş için çalgıcılık etmekten ötesini bilmezler".[6] Çingenelerin kentlerde ve kırsal kesimde yapmış oldukları müziklerden ayrı olarak, kendilerine özgü bir müzik türleri daha vardır. Folklorik tarzda yaratılan bu müzik, günlük yaşamdaki olayları konu edinen, sade, canlı ve dinamik bir karakter taşır. Aşk, sevgi, para, göç, ayrılık en çok işlenen konulardandır.[7]

Aşağıda verdiğimiz üç Çingene şarkısı, çeşitli toplumsal olayları konu edinen halk şarkıları niteliğindedir.

Müziğe doğuştan eğilimli olan Çingeneler arasında 1930'larda İstanbul'da nam salmış çalgıcılar vardı. Kemani Memduh ve Tahsin, Zurnacı Yakomi, Şahin ve Çakır Emin, Naracı Bidik Ömer Bunların en ünlüleriydi. Yüzyılın başında Kâğıthane'de Çingene çalgıcılar (yukarıda), Eski bir kartpostalda Çingene karı-koca (altta).

Gogocular

Gogocular gogo yapar
Aç karınla sükse satar
Aman gogocular
canım gogocular
Plakalar elimizde
İki buçuk cebimizde
Aman gogocular
canım gogocular
Karkaput mahalleyi bastı
Melek Abla yan yan kaçtı
Aman gogocular
canım gogocular

Fark Etmez

Yalnız kaldık odada
Ateş kaldı sobada
Yine kapı çalındı
Eremedik murada

Fark etmez, fark etmez
Bu araba buraya park etmez
İşin gitti tersine
İnme insin eline
Şöför kocam gelirse
Vurur senin beline
Yine kaldım ortada
Duman tütmez bacada
Bana burun kıvıran
Anan yansın sobada

6 Mahmut Ragıp Gazimihal, "Çingene Çalgıcılar", **Millî Mecmua**, C. 13, S. 140, s. 8.

7 Melih Duygulu, **a.g.m.**, s. 515.

Bulgaristan Macirları

Bulgaristan macırları,
amanin aman
Geçiyorlar sınırları,
amanın aman
Bulgaristan macırları,
amanin aman
Kuruvorlar çadırları,
amanin aman

Çingene Müzisyenler

Osmanlı'dan günümüze uzanan çizgide Çingene müzisyenlerle ilgili ilk bilgileri Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde: padişahın önünden geçen müzisyen esnafının içerisinde yer alan bir kısım Çingenelerden söz etmektedir. Örneğin usulbendlerin içerisinde, Çingene Donsuz adlı bir kişi vardır.[8]

Evliya Çelebi Çeştecileri anlatırken: "İcad edeni Selânikli Benli Şah'tır. Bu da Çökür (Çöğür de denilir M.D.) gibi beş kirişli bir sazdır ama, karnı küçük ve yuvarlak, kolu kısa, perdeleri çok sıktır. Ekseriya Balat Çingeneleri kayış ile boğazlarına asıp Eyüp'te, Kâğıthane'de ve diğer seyir yerlerinde çalarlar. Üstadları, Deli Hüsam, Kemal Çingene, Zorlu Recep'tir"[9] demektedir.

Bu yüzyılın başında yaşamış ünlü Çingene müzisyenler daha çok İstanbul'un Selamsız ve Kasımpaşa semtlerinde yetişmişlerdir. Özellikle Selamsız'da yetişen zurnacılar, kaba zurna ile klasik eserleri dahi çalarlarmış. Zurnazen Emin, oğlu Ferhat, Şaban Usta, Arap Mehmet eski zurnacıların en tanınmışlarındandır.[10] Çingene müzisyenler arasında çalgıcılığın yanısıra, okuyuculuk yapanlar da vardır. Ancak Çingeneler arasında okuyuculuk, çalgıcılığa oranla çok sönük kalmıştır. Çingeneler arasında da hanende adıyla anılan bu okuyuculardan bazıları, sarayın ince saz takımlarında görev yapmıştır. Bunların en meşhurları: Avvansaraylı Kurban İbrahim Bey, Mehmet Bey, Hurşit Efendi'dir.[11]

Klarnetçi Deli Selim (öl. 25 Ocak 1995), Mustafa Kandıralı, Lüleburgazlı Zurnacı Küçük Hasan, Silivrili Klarnetçi Dika; okuyuculardan, Kibariye ve Edirneli Kadir Urundülcü son yıllarda yetişen en meşhur Çingene müzisyenlerdendir. Bunların dışında Türk müziğine besteleriyle katkıda bulunan Çingene kökenli müzisyenler de vardır. Denizoğlu Ali Bey, Şükrü Tunar, Haydar Tatlıyay, Baki Duyarlar bunların en tanınmışlarındandır.

Müzisyen Çingeneler, özellikle İstanbul başta olmak üzere Trakya'da ve İzmir dolaylarında kendilerine özgü bir dil ile konuşmaktadırlar. Bilinen Çingeneceden ayrı, daha çok argo biçiminde karşımıza çıkan bu dilin sözcük kapasitesi yüz elli civarındadır. Bu argo sözcüklerin bölgeler arasında biçim değiştirerek kullanıldığı da tesbit edilmiştir. Müzisyen Çingeneler arasında sıklıkla kullanılan sözcüklerden bazılarını aşağıya aktarıyoruz:

Alatura: Orta parası, bahşiş.

As (=Has): Şaşkınlık, sevinç, üzüntü gibi ünlemlerde kullanılır.

Astar: Cinsel birliktelik.

Ayna: İyilik veya güzellik sıfatı. Ayna gacı gibi.

Baro: Çingene olmayan erkekler için kullanılan bir sözcük.

Bengal: Cin, peri.

Beti: Çirkin.

Cakana: Gitmek.

Çangal: Kadınların bacakları için kullanılır.

Çay: Çingene olmayan genç kız.

Çütsü: Meme, göğüs.

Çoran: Çalmak, habersiz almak anlamında.

Dik: Bakış, nazar etmek.

Dikala: Bak.

Gacı: Bayan.

Gogo: Esrar, haşhaş.

Gogocu: Esrarkeş. Esrar içen.

Habe: Yemek.

Karkaput: Polis, kolluk kuvvetleri.

Kelav: Fahişe, orospu.

Keriz: Bu sözcük müzikle ilgili pekçok konuda kullanılıyor. Örneğin, Kerizlemek: Melodi çalmak. Kerizci: Müzisyen. Keriz Atmak: Bir melodi üzerinde süsleme yapmak gibi.

Kofti: Kötü.

Levan: Para.

Maro: Ekmek.

Mort: Bitmek. Sona ermek fiili.

Naş: Gitmek, sıvışmak.

Peniz: Söz, laf.

Piiz: İçki. Alkollü içkiler için kullanılır.

Sıpali: Para.

Sirkap: Ayakkabı.

Şukar: İyi, güzel, tatlı, şirin.

Tatakoz: Polis.

Tırısmak: Korkmak, çekinmek.

Tıran: Osuruk.

Günümüzde Çingene müziği, popüler kültürün etkisiyle ve kitle iletişim araçlarının katkılarıyla geniş kitlelerin beğenisini kazanmaktadır. Çeşitli müzik türlerini seslendiren sanatçılar, albümlerine Çingene müziğinden de birkaç parçayı almayı ihmal etmemektedirler. Ancak orijinal Çingene şarkıları (doğum ve ölüm şarkıları, çeşitli törenlerde söylenen şarkılar, ninniler vb.) bilimsel bir derleme ve araştırma çalışması yapılmadığı için sağlıklı bir biçimde tesbit edilememekte, daha da kötüsü kaybolup gitmektedir.

8 Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C. 1, s. 307.

9 Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 1, s. 309.

10 Rahmetli hocam, Kudüm sanatçısı Hurşit Ungay'la (öl. 13.02.1995) 15 Ekim 1993 günü İstanbul'da yaptığım sohbetten.

11 Osman Cemal Kaygılı, **Çingeneler**, 1972 Bilgi Yayınları, 3. bas. s. 29.

BİR MEKTUP

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR'DEN MEHMET ULAŞ'A

Birinci Meclis'teki İkinci Grup'un kurucusu ve önderlerinden Hüseyin Avni Ulaş'ın 1940'lı yıllardaki faaliyetlerini, oğlu Mehmet Ulaş 1952'de yayınlanan *Hüseyin Avni Ulaş'ın Son Yılları* adlı kitabında anlatmıştır. Mehmet Ulaş'ın 1970'te de *Bazı Siyasi Hatıralar* adlı yeni bir kitabı yayınlanmış; bu kitapta önceki kitapta bulunmayan bilgilere de yer verilmiştir. Mehmet Ulaş ikinci kitabının yayınlamasından bir süre sonra ilginç ve anlamlı bir mektup alır. 2 Mart 1971 tarihini taşıyan bu mektubun altında ünlü bir kişinin imzası vardır: Şevket Süreyya Aydemir.

Hüseyin Avni Ulaş, Aydemir'in çok eski dostudur ve arkadaşlıkları Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde yedek subay olarak askerliklerini yaptıkları yıllara dayanmaktadır. "Şu bizim Hüseyin Avni " diye hitap etiği Ulaş'ın oğlunun, "babasının hatırasını yaşatmak yolundaki gayreti" onu duygulandırmış ve bu duyguyla aşağıdaki mektubu kaleme almıştır.

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

Oğlun M.Ulaş ,

Size müsaadenizle "oğlum"diye hitabetmekten zevk alacağım .Çünkü bir gün , şu bizim Hüseyin Avninin bir oğlu bulunduğunu ve onun da,babasının hatırasını yaşatmak yolundaki gayretini,eserinden öğrenmek ,beni ciddiyen duygulendirdi .Benimle bizim cephe arkadaşlığımız ,tahmin edemeyeceğiniz kadar candan bir yakınlıktı .Şimdi sizin eserinizden bu uzak mazi,bütün safhaları ile hayalimde canlanıyor .Tanrı ondan rahmetini esirgemesin .

Onunla bu cephe arkadaşlığımızdan başka ,ben yurtdışına çıktığım zaman da mektuplaşmalarımız veya haberleşmelerimiz devam etti .Hüseynin birinci Milletler Meclisinde ,ön planda bir şahsiyet olarak sivrileceğini tahmin etmezdim. Bir gün Bakuya Sefir olarak gelen Memduh Şevket Beyin beni çağırtarak:

-Hüseyin Avni bey seni bulmamı söyledi,seni Ankaraya çağırtıyor,

dediği zaman cevaplarını "Suyu arayan Adam "eserinde yazmışımdır .Sonra Moskovadan da ona mektuplar yazdım.Fakat onların cevaplarını alamadım.Meclisteki,benim hala iyi anlayamadığım ,tehevvürlü bir muhalefete sürüklendi . Ve sanıyorum ki o devrede,bazı tekdir hataları içindeydi.Çünkü henüz İnkılap değil,İstiklal Savaşı dahi bitmemişti .Göklerin yağmurları,henüz boşalmamıştı .Toprak daha çok şeyiere gebeydi .Ve öyle sanıyorum ki ,bu İstiklal ve Savaşı ve İnkılaplar,aslında birer Diktatörlüğe rejimi olup Demokrasi ve Parti atmosferi demek olmadığına göre,muhalefeti sert ve aceleydi.Bunda onun güzel konuşmaları ile,sert çıkışlarını kullanmak isteyen bazı insanların müessir olduğunu sanıyorum.Ama Hüseyin ,iyi insandı.Temiz insandı .Ve Politikanın perde arkası oyunlarını,elbette ki bilmiyordu.Meclisten silinişi, hem onun için ,hem halk için kayıp oldu .

Kendisini en son,Sultan Hamit tarafındaki yazıhanesinde görmüştüm.O zaman henüz bir gözünü kaybetmişti .Ve o safhadaki Politikacılığı,onun için ,artık yorucuydu .

Kitabınız bana ,merhumun hatırasını daima hatırlatacak .Onu okumaya başladım Hüseyin şu anda ,sanki gözümün önünde .Bize Tümende daima ,biraz istisnai vazifeler de verilmiştir.Mesela Ruslerle fiili mütarekede ,karşımızdakilerle Ordu namına temasa,tümenden yalnız ikimiz memur edilmiştik.Buna ait [illegible] emri,hala muhafaza ederim .

Tanrıdan ruhuna sükun ve mağfiret diler ve sizi,en içten sevgilerle tekdir eylerim oğlum .

11.III.971

Sokak 45, Numara 6/5
Bahçelievler, Ankara

Şevket Süreyya Aydemir Sanayi Tetkik Heyeti Başkanı olduğu yıllarda

Oğlum Mehmet Ulaş,

Size müsaadenizle "oğlum" diye hitap etmekten zevk alacağım. Çünkü bir gün, şu bizim Hüseyin Avni'nin bir oğlu bulunduğunu ve onun da babasının hatırasını yaşatmak yolundaki gayretini, eserinden öğrenmek, beni cidden duygulandırdı. Babanızla bizim cephe arkadaşlığımız, tahmin edemeyeceğiniz kadar candan bir yakınlıktı. Şimdi sizin eserinizden bu uzak mazi, bütün safhaları ile hayalimde canlanıyor. Tanrı ondan rahmetini esirgemesin.

Onunla bu cephe arkadaşlığımızdan başka, ben yurtdışına çıktığım zaman da mektuplaşmalarımız veya haberleşmelerimiz devam etti. Hüseyin'in Birinci Millet Meclisi'nde, ön planda bir şahsiyet olarak sivrileceğini tahmin etmezdim. Bir gün Bakû'ya sefir olarak gelen Memduh Şevket Bey'in beni çağırtarak, "Hüseyin Avni Bey seni bulmamı söyledi, seni Ankara'ya çağırtıyor" dediği zaman cevaplarımı "Suyu Arayan Adam" eserimde yazmışımdır*. Sonra Moskova'dan ona mektuplar yazdım. Fakat onların cevaplarını alamadım. Meclis'te, benim hâlâ iyi anlayamadığım, tehevvürlü (öfkeli) bir muhalefete sürüklendi. Ve sanıyorum ki o devrede, bazı takdir hataları içindeydi. Çünkü henüz inkılâp değil, İstiklâl Savaşı dahi bitmemişti. Göklerin yağmurları henüz boşalmamıştı. Toprak daha çok şeylere gebeydi. Ve öyle sanıyorum ki, İstiklâl Savaşı ve İnkılâblar aslında birer dikta rejimi olup demokrasi ve parti atmosferi demek olmadığına göre, muhalefeti sert ve aceleydi. Bunda onun güzel konuşmaları ile, sert çıkışlarını kullanmak isteyen bazı insanların müessir olduğunu sanıyorum. Ama Hüseyin, iyi insandı. Temiz insandı. Ve politikanın perde arkası oyunlarını, elbette ki bilmiyordu. Meclisten silinişi, hem onun için, hem halk için kayıp oldu. Kendisini en son Sultanhamamı tarafındaki yazhanesinde görmüştüm. O zaman henüz bir gözünün kaybetmişti. Ve o safhadaki politikacılığı, onun için, artık yorucuydu.

Kitabınız bana, merhumun hatırasını daima hatırlatacak. Onu okumaya başladım. Hüseyin şu anda, sanki gözümün önünde. Bize tümende daima, biraz istisnai vazifeler de verilmiştir. Mesela Ruslarla fiili mütarekede, karşımızdakilerle ordu namına temasa, tümenden yalnız ikimiz memur edilmiştik. Buna ait emri, hâlâ muhafaza ederim(**). Tanrı'dan ruhuna sükûn ve mağfiret diler ve sizi en içten sevgilerle takdir eylerim oğlum.

2 Mart 1971
Şevket Süreyya Aydemir.

Hüseyin Avni Ulaş, oğlu Mehmet Ulaş'la

NOTLAR

* Aydemir, **Suyu Arayan Adam**'da bu olayı şöyle anlatıyor:"...Bakü'daki Türkiye Sefiri Memduh Şevket Bey'le (Esendal) görüşmüştüm. Kendisiyle az çok hemşeriydık. Cephe arkadaşım ve Büyük Millet Meclisi reis yardımcısı Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey'in mektup yazarak beni kendisine tavsiye ettiği ve araştırılmamı istediği anlaşıldı. Sefir, tecrübeli, babacan bir eski İttihatçıydı. Neticede, Anadolu'ya döndüğüm takdirde bana iş verileceğini, fakat Azerbaycan'da kalırsam, bunun benim kararıma bağlı olduğu, hayat ve emniyetimden bir mesuliyet kabul etmeyeceğini söyledi. Fakat Azerbaycan'da da büyük bir Türk kütlesi bulunduğunu, bu kütlenin mukadderatını içinden takip etmemiz lazım geldiğini de ilave etti. Ona: 'Fransız ihtilâli günlerinde Paris'te olsaydınız, tehlikeler var diye Paris'i terk etmek ister miydiniz' diye sordum. Cevabı şöyle oldu: 'Hayır! Bunlar, bin yılda bir olan hadiselerdir. Rus ihtilâli de böyle mıdır ve beşeriyete ne getirecektir, bilmıyorum. Yoksa bu, bir saltanatın kuruluşu mudur, onu da bilemem. Ama insan tecessüsünü davet eden bir hadise içinde olduğumuz doğrudur. Siz kendi kararınızda serbestsiniz. Bir şey vadetmiyorum, ama, eğer bir şey olursa gene de bana haber göndermeye çalışınız" (Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 212-213). Aydemir, Memduh Şevket Bey'i 'Biliyorsunuz ki buna ne lüzum, ne de imkan vardır. Eğer bir şey olursa o şey, o anda, zaten olmuş bitmiş demektir'(s. 213) şeklinde cevaplandırmış ve ölüm dahil, her türlü tehlikeyi göze alarak Azerbaycan'da kalmada karar kılmıştır.

** **Suyu Arayan Adam**'da şöyle bir pasaj yer alıyor: " O günlerde birliklere Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın gönderdiği bir emri Horasan ilerisinde bir sınır köyünde aldık. Vakit geceydi. Bir baskın bekliyorduk.

Makineli tüfekler köyün kuzey giriş yerinde, sıra sıra dizilen Rus asker mezarları arasına yerleştirilmişti (...)

İleriye doğru uzanan kuru derenin içinden baskıncıların ayak sesleri geliyordu. Bu ayak sesleriyle bu sıra sıra mezarlar arasında bu emri okumak kabil değildi. Az sonra ilk silahlar patladı. Bombalar ve makineli tüfek sesleri arasında gece, dünya kurulalıdan beri insanoğlunun ardı arkası kesilmeyen hesapsız boğuşmalarından birine daha şahit oldu. Baskın geçtikten sonra biz iki arkadaş, bir toprak dama çekildik (...)

Sekiye portatif karyolalarımız kurulmuştu. Duvarda teneke bir idare lambası yanıyordu. Bu isli idare lambasının zayıf ışığı altında arkadaşımla (Hüseyin Avni Ulaş) ben,Başkumandan Vekilliğinden gelip, birliklere gönderilen emri açtık, okuduk. Bu emirde'Kafkasya'daki anarşiye nihayet vermek ve medeniyeti daha ilerlere de götürmek için ordumuzun ileri harekete devam edeceği' bildiriliyordu!...

'Medeniyeti daha ileriye götürmek' yolundaki vazifemizi o gece, orada bu suretle öğrendik..." (Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 131-132).

18. yy.'da Eyüp'te Lâle Yetiştirenler

AHMET HEZARFEN

Lâle denen çiçek İstanbul'un simgesidir. 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyıl ortalarına kadar İstanbul'da soyluluğun, şehir inceliğinin en değerli ögesi olmuştur. Lâle denen bu çiçeğe ilişkin mimarîden edebiyata kadar zengin bir kültür meydana gelmiş, Divan Edebiyatı'nda lâle deyimi kumaş ve çini desenlerinde lâle motifleri işlenmiş, bahçesinde lâle yetiştirenlere lâlezâri, lâle bahçelerine lâlezâr, lâleye ilişkin risalelere de lâlenâme denmiştir. İstanbul'da lâle adını taşıyan birçok semt vardır. Lâle bir döneme bile adını vermiş 1718'den 1730 yılına kadar geçen zamana Lâle Devri denmiştir. Lâle daha önceleri gündüz çiçeğiyken Çirağan Eğlenceleri'yle gece çiçeği olmuştu. Bunun için bu kısa dönemde İstanbul bir lâle pazarı oldu, İstanbul'da bunu yetiştiren Şüküfeciyan (Çiçekçiler) ve ticaretini yapan lâleci esnafı meydana çıktı, lâle soğanlarının fiyatı arttıkça arttı, bu nedenle yetkililer lâle soğanına narh koydular, pahalı satanlara ceza uygulamaya başladılar. 12 yıl kadar süren, bine yakın lâle çeşitlerinin süslediği yalı ve kasr bahçelerinde şair Nedim'in gazelleri yankılanırken ekonomik sıkıntılarla ezilen halkın içinden çıkan Patrona Halil'in ayaklanmasıyla ne süs, ne ses, ne sada kaldı. Sadrazam canından, Padişah III. Ahmet tahtından oldu, fakat bundan 20 (1750) yıl sonra bile lâle'nin tahtında dimdik durduğunu sunduğumuz çizelgede lâle soğanlarının fiyatı açıkça göstermektedir.

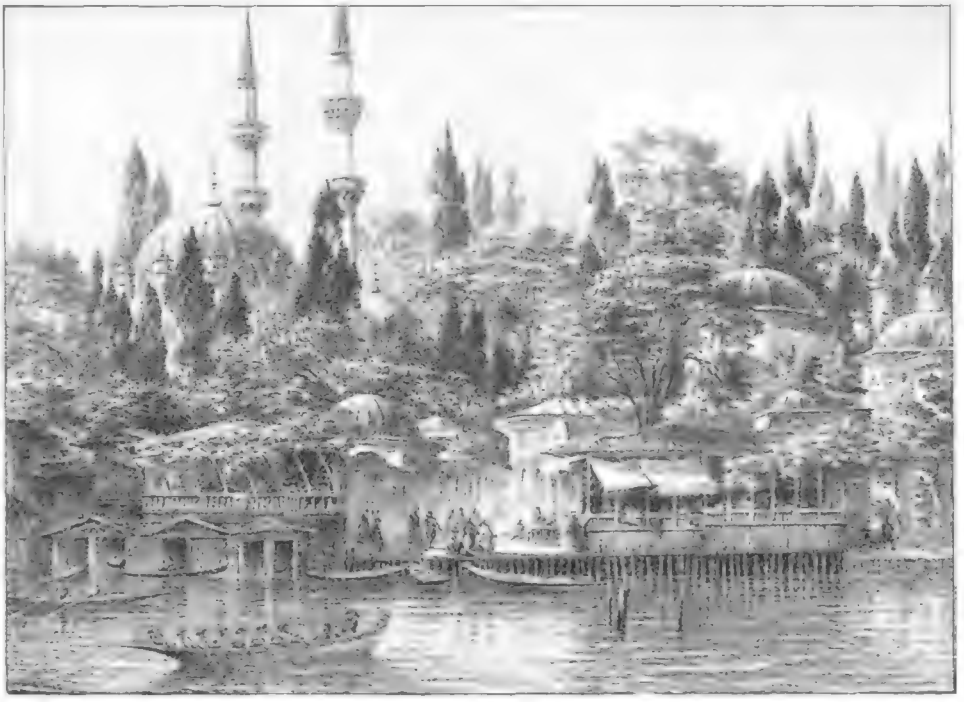

18. yüzyılda Eyüp

18. yy. Ortalarında Eyüp Kasabasında Lâle Yetiştirenler

Hazret-i Eyyube-l-Ensârî (R.A.) kasabası Servi Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefat eden Şüküfeci Mehmed Ağa İbn-i Abdullah'ın vârisi nikâhlı eşi Hanife Hatun Bint-i Halil ile öz büyük oğlu Abdullah Çelebi, öz küçük oğulları Abdurrahman, Mustafa, [illegible] oldukları mahkemece [illegible] sonra küçüklere mah[illegible] [illegible] İsmail Çavuş [illegible] Ahmet [illegible] adı geçen vefat edenin eşi Hanife Hatun ve Abdullah Çelebi'nin [illegible] üzerine vefat edenin terekesi yazılarak taksim edildiği aşağıda gösterilmektedir:

19 Zilka'de 1163 (Eylül 1750) sene (Padişah I. Mahmud dönemi)

Yukarıda adı geçen vefat edenin satılan lâle soğanları 1. cedvelidir

3 adet Şirâze-i gülşen: 3150 akçe, 1 Hûb renk: 1120, 10 Şiraâze-i kuzı: 2150, 10 şirâze-i kuzı: 2200, 10 şirâze-i kuzı: 2050, bir mikdar kuzı: 600, 3 gülnâz: 1400, şu'le-i yâkut: 600, 2 dildâr-ı aşk: 2000, 2 dildâr-ı aşk: 1400, 4 dildâr-ı aşk: 1400, 4 dildâr-ı aşk: 1800, 6 nizerummanî: 1200, 6 nize-i rummânî: 3600, 6 nize-i rummânî: 3300, 6 nize-i rummâni: 1050, 5 ser-levha-i gülşen-i kuzı: 1400, ser-levha: 1500, ser-levha: 1820, ser-levha: 1200, 5 mahbub: 2450, 8 mahbub-ı kuzi: 1000, bey-i çırağan: 1600, bey-i çırağan: 2000, bey-i çırağan: 2000, bey-i çırağan: 900, bey-i çırağan: 1400, bey-i çırağan: 1800, şeyh: 750, kıt'a-i şeyh: 750, şafak-ı renk: 300, 1 morturuncı: 1400, 8 nız-i nâz: 800, gül-i ruhsâr: 120, 5 dildare: 1800, 5 dildâre: 1200, 5 dildâre: 1800, dildâre: 1000, 1 zeyl-i ferah: 400, 1 zeyl-i ferah: 400, zeyl-i ferah: 1500, makbul: 300, ferah-ı eksir: 1800, kıt'a-i yâkut: 1000, kuzı turunci: 240, gül-i ruhsâr: 1350, 10 dürr-i gülşen: 1850, 10 dürr-i gülşen: 800, dürr-i gülşen: 1500, zeyb-i hümâyun: 1000, zeyb-i hümâyun: 800, zeyb-i hümâyun: 700, bir mikdar gülizâr: 1650, nûr-ı cenân: 720, nâvek: 1900, fahir: 2000, lütf-i turuncı: 1320, bir mikdar zerdüs: 1000, 10 zerdüs: 900, 15 zerdüs: 1000, zerdüs: 600, zerdüs: 1000, tuhm-ı turuncı: 720, şâh-ı gülşen: 1300, feyz-i seher: 1000, feyz-i seher: 650, feyz-i seher: 1000, feyz-i süleyman: 300, gülzâr-ı handân: 1300, sağar-ı gülşen: 650, sağar-ı gülşen: 650, sağar-ı gülşen: 900, sağar-ı gülşen: 900, subh-ı bahar: 850, müjgân-ı mahbûb: 6000, gence-i bahar: 800 gence-i bahar: 800, gence-i bahar: 890, müjgân-ı arûz: 6000, hüsn-ı bahar: 800, hüsn-i bahar: 800, sağar-ı sîm: 1000, sağar-ı sîm: 1550, fer-hümâ: 850, fer-hümâ: 720, fer-hümâ: 720, fer-hümâ: 950, fer-hümâ: 1000, dildâre: 13.000, balâriyye: 520, müjgân-ı mahbûb: 15.000, subh-ı bahar: 800, mor: 2500, fahr-ı gülşen: 1500, şevâk-ı ârâ: 500, sağar-ı lealîn: 500, zerini-l-âmân: 1700, zerîn: 1200, zerîn: 650, zerîn: 450, zerîn: 300, zerîn: 200, zerîn: 200, dilcu: 800, zer-i mahbûb: 405, âteş-i aşk: 3000, zer-i feşân: 400, zer-i feşân: 1000, zer-i feşân: 700, nahl-i erguvân: 800, ârayiş-i gülşen: 230, ârayiş: 260, ârayiş: 230, ârayiş: 400, âteş-i aşk: 2000, tuhm-ı bir mikdar: 600, tuhm: 1800, tuhm: 1800, şevket-i engîz: 2000, şuride: 900, şahcihân: 200, dürr-i avn (?): 600, dürr-i avn: 600, dürr-i osman: 800, dürr-i osmân: 360, dürr-i osman: 900, al cedîd: 550, Himmetzâde: 600, bezm-i efzâ: 1000, sağar-i zerîn: 800, ferah-ı perver: 360, zîşân: 360, zîşân: 360, zîşân: 400, zîşân: 400, leal-buş: 360, dürr-i: 820, mor yusuf: 650, son turfanda: 300, pesendide: 600, pesendide: 600, pesendide: 600, ziya pusende al: 370, bir mikdar tohum: 300, bir mikdar tuhum: 300, settâre-i gülşen: 300, bir mikdar tuhum: 2400, tuhum: 1800, dürr-i avn: 400, dürr-i avn: 600, dürr-i avn: 600, serbuş: 2000, nîze lealîn: 200, bir mikdar pabuççı kuzı: 600, atâi; 1200, atiyye hakk-ı kuzı: 820, 3 adet dürr-i gülşen 4 ana kuzı: 260, saçlı girid 150, zîre çemen: 90, mücellâ turuncı: 1050, mücellâ turuncı: 820, mücellâ turuncı: 910, mukaddem-i şeref: 870, mukaddem-i şeref: 2400, mukaddem-i şeref 700, mukaddem-i şeref: 700, şeref-i çemen: 300, (okunamadı): 100, mucib-i şeref: 1750, mucib-i şeref: 1800, mucib-i şeref: 2400, mucib-i şeref: 2000, mucib-i şeref: 1800, mucib-i şeref: 910, mucib-i şeref-i kuzı: 780, mucib-i şeref-i kuzı: 2000, mucib-i şeref: 1000, mucib-i şeref: 600, fahr-i fatma: 60, sahib-i kran-ı kuzı: 555, 2 sahib-i kırân: 900, sahib-i kırân: 900, sahib-i kırân: 1000, bey-i gülşen: 100, zîre çemen: 110, bir mikdar gülruhsâr: 300, sağar-ı lealîn: 1000, küçük al tuhumî: 204, bir mikdar tuhum: 600, sağar-sîm: 720, bir mikdar tuhum: 400, elvan-ı turuncı: 250, sirâc-ı gülşen: 420, vusat-ı turuncı: 2300, alkebir: 270, sadr-ı sîn: 1100, sadr-ı sîn: 1000, ser-bülend: 250, mihr-i füruh: 500, zevk-bahş: 450, zehbî: 300, bir mikdar tuhum: 410, neşât: 1200, himmetzâde: 2400, (okunamadı): 1250, nize lealîn: 2000, sîm-i zerrîn: 1000, zerrîn: 2550, bir mikdar tuhum: 3100, şişeler: 1000, şişeler: 120, bir mikdar tuhum: 1000.

Bir Ebruda Lale motifi

Bu satıştan 328.094 akçe (2734.12 kuruş - 27 .34 lira) elde edilmiştir.

Yukarıda adı geçen Lâle soğanları'ndan başka adları aşağıda yazılı Lâle soğanları vardı:

Berk-i râna, cam-ı gülrenk, cevher-i zerrin, cam-ı hurşid, dürr-ı yekta, hümâyûn, akik, vâlâ, hilâliye, velvele, lânâzır, nâhid, mah-ı nev, bahşende, fâhir, nur-ı adn, nur-ı bahş, çemen-i arâ, dihkânî, şems-i hâledar, al kavuklu lâle, al mergubî, al yusufî, şeb-renk, ahter-i bahar, nebatü-l-levr, lâle-i ruhan, âfitab-ı gülzar, bedi-i çemen, elmas-ı pâre, iksir-i hayat, rağbet-i âta, ahmediye, ni'met-i âta, hümay-ı âta, lâle-i nu'man, reng-i dâne-i nar, tâc-ı kayser, surh-i nâhid, şahbânû, pehlevî, tutî –peçe, dûşi hürmüz, sarıkız, ebr-i şefik, fevvare-i bahar, şehhübân, sîm-i endam, feregiz, muhayyeru-l-ukûl, gülrîz, gülreng-i feyz, bahâpira-i ismail, revnak-ı bahş, hüseynî, ferah-fezâ, mir'at, işve-baz, âl-i kadr, turuncu şeyhi, halet-i efzâ, nûr-ı cenân, zîşan, cücemoru, moryusufî, turuncu uşşakizâd efendi, fürûzende, nîze-i gülgün, nize-i sinan, nize-i gülgün yek renk, ibrahim bey alı, dil-sûz, nîz-dâr, şevkbahş, nâzende al, bezm-i efzâ-i ahmed efendi, nahl-i erguvan, gül-i ruhsâr, nergis, buhur-ı meryem, fürûğ-i .âsaf muattar, nize-i rummanî, mahbub-ı zaman, mahbub-ı âta, mahbub-ı sâni, Ali boşnak, sağar-ı şinas, sağar-ı rengin, sağar-ı simî, sağar-ı şâdî, sağar-ı gülgün, sağar-ı sahba, sağar-ı garra, sağar-ı müstesnâ, sağar-ı lebriz, sağar-ı musaffa.

1726 yılında 239 çeşit lâle vardı, soğanın tanesi 50 kuruş (şimdi 7.5 cumhuriyet altını). Nize-i rummani 1727'de 200 kuruş, sahil kıran 150 kuruş, gül-rîz 100 kuruş, Ali Boşnak ise 1 kuruş iken, mahbub-ı zaman 1000 altın idi.

Eyüp kasabası Servi Mahallesinde ikamet ederken vefat eden Abdullah Çelebi Bin Mehmed'in mirasçısı baba bir kardeşleri Halil ile İbrahim adındaki küçük çocuklar olduğu mahkeme tarafından belirlendikten sonra küçüklerin vâsisi El-Hâc İsmail Çavuş İbn-i Ahmed'in isteğiyle yukarıda adı geçen vefat edenin terekesi yazılarak taksim edildiği aşağıda gösterilmektedir: 10 Şevval sene 1164 / 1751.

2. Cedvel

Yukarıda adı geçen vefat edenin çiçekleri ve değerleri aşağıda gösterilmektedir: Zer-i mahbub: 140 akçe, dildare: 900, dildere: 500, dildare: 300, dildare: 300, dildare: 250, Şevk-i ârâ: 60, nazîf turuncu: 150, mücellâ turuncu: 170, müjgân-ı mahbub: 200, müjgan-ı mahbub: 240, müjgân-ı mahbub: 170, müjgân-ı mahbub: 220, müjgân-ı mahbub: 160, müjgân-ı mahbub: 200, müjgân-ı mahbub: 230, müjgân-ı mahbub: 250, hüsn-i bahar: 220, fahriye: 270, fahriye: 260, sâgar-ı gülşen: 210, mümtaz-ı turuncu: 30, fecr.i gülşen: 140, dürr-i gülşen: 250, gülruhsar: 60, tohm: 80, revnak-i gülşen ilemukbil-âlem: 60, mahbub-ı rummânî: 900, mahbub-ı kuzu: 900, leb-i duhter: 330, bey-i çiragan: 750, şefak-ı renk: 200, ferah-ı engiz: 340, muhayyer Fatma: 140, vâlâ rişe: 70, nârenk-i gülşen: 310, ferhunde kuzu: 60, şirâze: 850, şirâze: 1050, şirâze: 720, şirâze: 300, gülrenk-i handân: 300, zerdus-ı kuzu: 110, gülriz: 240, âr uşen-i gülşen: 430, nîze nâz: 150, son turfanda: 10, tâze nesim: 40, gence bahar: 130, handân: 350, mîr-i turuncu: 100, zeyur-ı gülşen: 75, rummânî: 1050, fahr-ı ukûl: 60, mukaddem şeref-i kuzu: 1650, nihali-i gülşen: 200, gülşen il atıyye-i hakk: 300, mucub-i şeref: 1320, ma'lum-ı tohum: 150, tohum-ı yektâ: 300, zer-i bevş: 2400, gülşen-i tâb ile mîrturuncu: 120, nâdîde: 1900, zeyur gülşen nev-zuhur: 180, resm-i hayal: 400, feyz-i hüdâkuzu gülriz: 870, reşide feyz-i nihali: 600, piyale: 380, piyale: 640, piyale: 300, rummanî: 450, nâdide: 510, sâğar-ı cem: gül ve afitab: 1200, beyaz tohum: 80, dildade: 250, müjgân-ı mahbub: 100, mümtaz-ı turuncu: 200, nâma'lum: 360, foye ve şafak-ı renk: 150, mümtaz: 720, nâma'lum: 300, âteş-i aşk: 600, şâh-ı gülşen: 300, fulye: 60, zeyur-ı gülşen: 120, sâgar-ı şafak: 360, nâma'lum zerrin: 30, zerrin: 70, subh-ı bahar: 20, sünbül: 130, girid: 200, nâma'lum: 210, zerrin: 120, zerrin: 200, zagfıran: 10, nevzerrin: 300, vasat turuncu: 900, kuzu: 350, fasıla tohum: 400, zerrin: 610, beyçıragan: 830,

Eyüp Kadı Sicilleri No. 188.

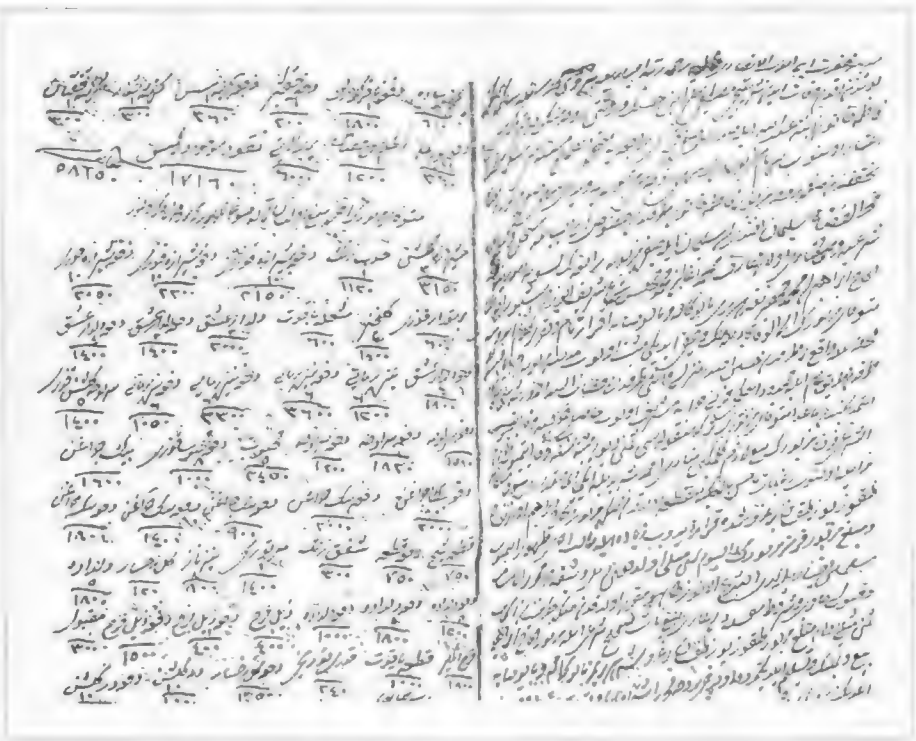

Divan-ı Harbi Örfi'lerin Kurulması

İstanbul Yargılamaları

TANER AKÇAM

İnsanlık Suçu kavramı uluslararası hukuk normları arasına ilk defa 1907'de Lahey Uluslararası Barış Konferansı ile kısmen girmeye başlamıştır. En açık bir biçimde kavramın kullanılması 24 Mayıs 1915'tir. Ermeni tehciriyle ilgili haberlerin Avrupa'ya ulaşması ile birlikte, "İngiltere, Fransa ve Rusya" Türkleri, "İnsanlık Suçu" işlemekle suçlamış ve savaş sonrası, kırımın sorumlularından tek tek hesap sorulacağı ilan edilmiştir. Bununla ilk kez kişilerin, devlet (veya hükümet) adına işlenen suçlardan sorumlu tutulacağı ilân ediliyor, böylece dün Naziler için Nürnberg bugün de Sırplar için Lahey'in yolu açılıyordu.

İstanbul Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları bu bağlamda gündeme gelmiştir. Paris Barış Görüşmelerinde, Türklerin, "Crime Against Humanity" suçundan, hangi hukuki çerçeve ve hangi organda yargılanacakları meselesi tartışılırken, bu görüşmelerden olumlu sonuçlar elde etmek isteyen İstanbul Hükümetleri, aşağıda tama yakın bir listesi sunulmaya çalışılan yargılamaları başlatmıştır.

Makalede sunulan liste, özellikle günlük gazete taraması tamamlanmadığı için eksiktir, eleştiri ve uyarılara açıktır.

Mütareke sonrasında hem Paris Barış görüşmelerinden olumlu sonuçlar almak, hem de özellikle İngilizlerin baskıları üzerine kırım suçlarını kovuşturma konusunda İstanbul Hükümetinin bir dizi girişimleri olmuştur. Bu girişimlerde Ekim-Aralık aylarında faaliyet gösteren Parlamentonun da önemli bir payı vardır. Özellikle Rum ve Ermeni Milletvekilleri verdikleri çeşitli soru önergeleri ile Hükümeti bu doğrultuda tedbir almaya zorlamışlardır. Parlamento bünyesinde de konuyu araştırmak üzere soruşturma komisyonu oluşturulmuştur.[1]

Kırımı soruşturmaya yönelik ilk somut karar, 23 Kasım 1918 tarihinde alınır. Ve bir komisyon kurulur. "Kurul başkanlığına Bitlis eski valisi Mazhar Bey getirildi."[2] Son derece geniş yetkilerle donatılan "Mazhar Komisyonu"nun faaliyetlerine ek olarak, 14 Aralık'ta kurulması kararlaştırılan Divan-ı Harbi Örfilerin bağlı olarak soruşturma komisyonlarının oluşturulması karara bağlanır. 19 Ağustos 1326 tarihli "lede'l-hâce müsellah çetelerin tenkîli hakkındaki" kararnameye göre kurulan bu komisyonlar Divan-ı Harblerin oluşturulduğu yerlerde faaliyete geçerler.[3] Mazhar Komisyonu soruşturmalara başladıktan üç hafta sonra bir mahkemenin başlatılabilmesi için yeterli belge olduğuna karar verdi. Ocak 1919'da bu belgeler Askeri Mahkemeye teslim edildi. Parlamento'da yapılan soruşturmaların, Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından 17 Mart 1919 sayılı emirle Divan-ı Harb Müddeimumiliğine verilmesi ile birlikte[4] mahkemeler ve tutuklamalar için elde yeteri kadar malzeme toplanmış oluyordu.

Divan-ı Harbi Örfilerin kurulmasının oldukça karmaşık bir tarihi vardır. Bunun nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nda praktik olarak 1909 Nisan'ından beri (sadece 15 Temmuz - 7 Ağustos 1912 arası hariç) sıkıyönetimin sürmesidir. Bu tarihten itibaren çeşitli askeri mahkemeler kurulmuş ve bunlar savaş sırasında da görev yapmışlardır. Bu mahkemeler askeri ceza kanununun 12. maddesine göre oluşturulmuşlardı. Fakat Ermeni kırımı meselesini soruşturmada bu

Bu yazı, 18-19 Nisan 1995'te Moskova'da yapılan **Crime Against Humanity** konulu sempozyuma sunulan bildirinin bir bölümüdür.

mahkemeler yeterli görülmeyerek, Hükümet kararnamesi ile özel Divan-ı Harp mahkemeleri kurma yoluna gidilmiştir. Bu durum, özellikle milliyetçilerin ağır bastığı 1920 Meclisinde sert tartışmalara yol açmış, Milletvekilleri bu mahkemelerin Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle iptalini istemişlerdir.[5]

Divan-ı Harb'lerin kurulmasına ilişkin değişik girişimler ve kararnameler sözkonusu olmuştur. İlk Divan-ı Harb 26 Teşrîn-i Sânî 1334 (Kasım 1918)'de, savaş suçlarını soruşturmak amacıyla kurulur. Harbiye Nezareti bünyesinde oluşturulan bu mahkeme ile Enver ve Cemal Paşa'ların yargılanmaları amaçlanır. Mahkeme başkanlığına Kazım Paşa getirilir.[6] Bu özel Divan-ı Harb 12 Aralık Perşembe günü Enver ve Cema Paşa'ların 10 gün içinde teslim olmalarını, olmadıkları takdirde yokluklarında yargılanacaklarını, mallarına haciz konulacağını ve medeni haklarından yoksun edileceklerini ilan eder.[7]

Daha sonra gıyaplarında yapılan yargılama ile bu şahısların, "seferberlik esnasında bir güna salahiyat ve mezûniyet-i resmiyyeyie mübteni olmıyarak memalik-i Osmaniyye hududunu tecavüz eylediklerine binaen fiil ve hareketlerine tevafuk eden askeri ceza kanunnamesinin yüzotuz ikinci maddesinin fıkra-i ahîresini tatbikan salik-i askeriyeden tardlariyle beraber bir sene müddetle kal'abend edilmelerine ve kanûn-u umumi-i cezanın otuz ikinci maddesi mucibince hukuk-u medeniyyeden iskatlarına ve usûl-u muhakemât-ı cezaiye kanununun üçyüz yetmiş birinci ve müteakibi maddeleri muktezasınca emvallerinin haczine ve usul-ü dairesinde idare etdirilmesine" karar verilir. Karar 1 Ocak'ta Sadrazam Tevfik Paşa tarafından onaylanarak yürürlüğe girer.[8] 16 Kânûn-i Evvel 1334 (Aralık 1919) tarihinde alınan diğer bir kararla, "Enver ve Cemal Paşa'ların muhakemesi için teşkil edilen Erkân-ı Divan-ı Harb mahsusasının diğer efâl-i cezaiyyeyi de tedkik ve rûyet etmesi... ve Ferik İsmail Hakkı Paşa hakkında da takibat icrasına" irade edilir.[9]

Doğrudan Ermeni kırım suçlarını soruşturmak amacıyla Divan-ı Harbi Örfilerin kurulması doğrultusundaki ilk girişimler ise, 14 Aralık 1918 tarihinde olur. Konuya ilişkin önce bir Padişah iradesi yayınlanır. Bu iradenin yayınlanmasında, iç muhalefetin, parlamento soruşturmalarını sonuçlandırma arzularının payı olduğu kadar, esas olarak işgal güçlerinin baskılar belirleyici olmuştur. Padişah, "istiklalimizi muhafaza edebilmek için vukuat-ı ma'lume failleri hakkında sür'atle muamele icrası düvel-i ecnebiyye tarafından ihsas edilmekte olduğundan ve kavanin-i hazıra icabında adli muhakim-i adliyede rü'yeti uzun zamana mütevakkıf olup, hakkımızda Avrupaca verilecek karardan evvel lazım gelen teşebbüsatı icra ve ikmal eylemek icab edeceğinden bahisle bu ahval-i fevkaladeye karşı fevkalade bir Divan-ı Harb teşkili zorunlu bulunduğunu" söyler.[10] Mahkemeler, İşgal güçlerinin Osmanlı bağımsızlığını ortadan kaldıracaklarından korkulduğu için kurulmaktadır. Başkatibin, baskılara boyun eğilmeyip, meselenin normal mahkemelere bırakılması teklifi üzerine, bu işin yıllar süreceğini, oysa bu kadar vaktin olmadığını söyleyen Padişah; "... mesele istiklalimizi temin olup, bu da vücud-ı insaniyi kurtarmak için kat'-ı uzuv kabilinden olacağı ve ecnebilerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp, bunlar bizi, caniler hakkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte bulundukları ve maazallah-ı teala istiklalimiz zayi olursa hakkımız dahi beraber zayi olacağı mütalleatını serd" eder.[11]

Hükümet Padişah iradesi doğrultusunda, 14 Aralık'ta tehcir suçlularını yargılamak üzere, yurdun çeşitli yerlerinde Divan-ı Harb'lerin kurulmasını karara bağlar. Alınan karar şöyledir; "Seferberlik esnâsında vuku' bulan mu'âmelât-ı tehcîriyeden bi'l-istifâde icrâ edilen veyâ makâsıd-ı ihtilâliyye ile irtikâb olunan ta'addiyât ve tecâvüzâta â'id cerâ'imde aslen ve fer'an zî-medhal olanlar hakkında istitlâ'ât ve tahkîkât-ı serî'a icrâ kılınarak memleketin muhtâc olduğu emniyet ve huzûru takrîre müte'allik tedâbîrin ittihâz ve îfâsı lâzım-ı maslahat olmasıyla cerâ'im-i mezkûre mütecâsirleri hakkında icrâ-yı tahkîkât için Der-sa'âdet'de ve taşralarca da îcâb eden yerlerde hey'et-i mahsûsa tertîb edilmiş(tir)."[12]

Mahkemeler, 20 Eylül 1293 tarihli İdâre-i Örfiyye Karârnamesinin ikinci ve dördüncü mâddelerine dayanılarak kurulurlar. Böylece, "Devletin dâhilî ve hâricî emniyyetini ihlâl edecek bi'l-cümle cünhâ ve cinâyetlerin asıl fâ'illeriyle zî-medhal olanların sıfat ve haysiyetleri aslâ nazar-ı i'tibâra alınmayarak dîvân-ı harbde muhâkeme edilebilecekler(dir)." İlgili kararda, "dîvân-ı harb-i örfîlerin sûret-i teşkîline dâir... ahkâm-ı kânûniyye ve nizâmiyye gayri mevcûd" olduğu söylenir ve fakat Divan-ı Harbin, "lede'l-hâce müsellah çetelerin tenkîli hakkındaki 19 Ağustos sene 1326 târîhli karârnâmenin dîvân-ı harb-i örfîlerle anlara merbût hey'ât-ı tahkîkiyyenin sûret-i teşkiline dâir olan yirmidördüncü (ve)... yirmibeşinci maddeleri"ne göre kurulacağı bildirilir. Buna göre, "Divan-ı harbler tarafından verilen hükmler idâre-i örfiyyenin tâbi' olduğu mahall kumandanının emriyle ve yanlız i'dam karârları bi'l-istîzân irâde-i seniyye istihsâliyle icrâ olunacakdır... (ve) Divân-ı harb bir re'îs ile dört a'zâdan ve bir müddeî-i umûmîden mürekkebdir... Divân-ı harb huzûrunda muhâkeme alenî ve usûl-i müdâfa'a cârî hükmler ekseriyyet-i

mutlaka ile ve kâbil-i istînâf ve temyiz olmamak fakat esbâb-ı mûcibe ve bir mâdde-i kânûniyyeye müstenid olmak üzere i'tâ olunur."[13]

Mahkeme kurma doğrultusunda ilk adım İstanbul'da atılır. 16 Aralık 1918 tarihinde, Ermenileri göç ettirmeden sanık olanları yargılamak üzere ilk Divan-ı Harb kurulur. "Seferberlik esnasında vuku bulan muamele-i tehcir'iyyeden bîl-istifade, icra edilen veya maksad-ı ihtilaliye ile irtikâb olunan taaddivât ve tecavüzata aid ceraimde aslen ve firaen zimdehal olanların icrayı muhakemeleri için, bir Divan-ı Harb-i örfi teşkil ve reisatına... Mahmut Hayret Paşa" tayin olunur.[14] Boğazlayan Kaymakamı Kemal'in idamı ile sonuçlanan ilk davaya bu mahkemede 5 Şubat'ta başlanacaktır. Mahkemeyi oluşturan 7 sivilden üçü Hıristiyandır, (ikisi Ermenidir). Fakat bu harp divanından sık sık istifalar olacak, sürekli yeni atamalar yapılacaktır. 22 Aralık 1919 günü ise İçişleri Bakanı verdiği bir mülakat ile "savaş kabinelerinin Divan-ı Harb'lerde yargılanacağını" açıklar.[15] 14 Aralık ile birlikte yürürlüğe konulan bu kararnamelerin en önemli tarafı, subay ve memurların müsaadevle muhakeme edilebilmesi ile ilgili kanun maddesini ortadan kaldırması ve bu kişilerin, hiçbir müsaade sözkonusu olmadan, ceza mahkemelerinde yargılanmaları ilkesini getirmiş olmasıdır.[16]

8 Ocak 1919'da ise, 14 Aralık kararnamesi ile kurulacağı bildirilen, "Seferberlikte vuku bulan, muamele-i tehciriyye esnasında icra edilen veya maksad-ı ihtilaliye ile irtikab olunan ve tecavüzata aid ceraimde, aslen ve firaen zimdehal olanların, icra-i mahkemeleri içtn idare-i örfiye cari olan mahallerden, İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da teşkili icab eden Divan-ı Harb-i örfilere" atamalar yapılır.[17] 21 Ocak'ta ise Divan-ı Harblerin görev alanları yeniden belirlenir. "İstanbul, İzmir, Van, Tekirdağ, Antep, Samsun, Bursa, Beyazıt Divan-ı Harpleri, çevre il ve sancaklarda işlenen suçlara da bakacak. Gereksizliği sebebiyle Edirne ve Bandırma Divan-ı Harbleri kaldırıldı."[18]

Eski kabine üyelerinin Divan-ı Harb'te yargılanabilmeleri için yeni bir Padişah iradesinin gerektiğine inanan Tevfik Paşa hukumeti, 28 Şubat'ta yeni yetkilerle donatılmış Divan-ı Harb kurmak için bir "Mazbata ve Kararname" ile Padişaha başvurur.

Damat Ferit Paşa

Padişah bu isteği anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle 1 Mart 1919 tarihinde geri çevirir. Bu itiraz, Padişah'ın, kabine üyelerinin Divan-ı Harb'te yargılanmalarını Anayasaya aykırı bulduğu biçiminde yorumlandıysa da bu doğru değildir. Padişah'ın ana kaygısı bu işlere karışmamak ve girişimlerin tümüyle Hükümetlerin sorumluluğunda kalmasıdır. Nitekim, Tevfik Paşa'nın yerine göreve getirilen, Damat Ferit Paşa'nın Padişah'ın arzusunu göz önüne alarak hazırladığı iradeyi onaylamaktan çekinmeyecektir.[19] Böylece Ermeni kırımını soruşturmak üzere özel bir Divan-ı Harbi Örfi kurmanın yolu da açılmış oldu.

Damat Ferit Paşa'nın Divan-ı Harb-i Örfi'ler konusunda yaptığı önemli bir değişiklik, 8 Mart 1919'da Mahkeme heyetindeki sivil üyelerin görevlerine son vermek olmuştur. Bu kararname "Divan-ı Harb-i örfinin cihet-i adliyyeden alınmış olan azasının ihracı ile sırf azay-ı askeriyyeden mürekkeb olarak teşekkülünü", öngörüyordu.[20] İlgili Kararnamenin 1. Maddesine göre, Dersaadet'de teşkil olunan Divan-ı Harbi Örfi, "İdare-i Örfiye kararnamesiyle muayyen olan ceraime rûyet etmek ve mukarreratı kabil-i temyiz vürûd olmamak üzere" kurulmuştur. 3. Madde ile de, 16 Kânûn-i Evvel 1334 tarihli irade-i seniyye ile "Dersaadet de teşkil olunan fevkalade Divân-ı Harb lağv edilmiş" ve bu mahkemede görülen davalar yeni kurulan mahkemeye aktarılmıştır.[21]

Divan-ı Harb'lerin kurulmasının tamamlanması ile birlikte, daha önce başlamış olan tutuklamalar da hız kazanır. Kabine, "tevkifata ibtidar ile esbak sabık kabineler azasından, erkan ve ümeyrayı-ı askeriyyeden, meb'usan-ı sabıkadan ve İttihad ve Terakki mensubininden altmış altı kişiyi bir günde tevkif etmiş ve birinci kabinenin devamı müddetince tevkifatın arkası kesilmemiştir."[22]

Divan-ı Harb'i Örfi'de Görülen Davaların Listesi:

Ermeni kırım suçlularının yargılanmasına ilişkin tesbit edebildiğimiz davalar ve tutanakların yayınlandığı ilgili *Takvim-i Vekayi* sayıları şöyledir:

1) *İttihatçı ve Terakki Yöneticiler Hakkında Açılan Ana Dava:* Bu davada parti yöneticileri yanısıra Teşkilat-ı Mahsusa yöneticileri de yargılanmışlardır.

Tarih: 28.04. - 17.05.1919, toplam 7 oturum. Tutanakların tamamı yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi Sayıları: 3540, 3543, 3547, 3549, 3554, 3557, 3561;

2) *Ana Dava'nın Devamı:* Kabine (Bakanlar Kurulu) Üyeleri Hakkında Açılan Dava: Ek bir iddianame ha-

zırlanmış, ana davada yargılanan Hükümet üyelerine yenilerinin de eklenmesiyle dava görülmüştür.

Tarih: 03.06. - 25.06.1919, toplam 8 oturum. Tutanakların tamamı yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi Sayıları: 3543, 3571, 3573, 3575, 3577, 3593, 3594, 3595, 3604.

3) *İ. Terakki Parti Sekreterleri Hakkında Açılan Dava:*

Tarih: 21.06.1919 - 8.01.1920, toplam 3 oturum. Tutanakların tamamı yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi Sayıları: 3586, 3589, 3596, 3772.

4) *Sapancalı Hakkı Aleyhine Açılan Dava:* İlgili şahıs hakkında görevini kötüye kullanmak ve kişisel çıkar sağlamak amacıyla açılmış davadır.

Tarih: 09.08. - 15.09.1919, toplam 5 oturum. Tutanakların tamamı yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi Sayıları: 3623, 3632, 3634, 3637, 3656.

5) *Yozgat Davası:* Yozgat civarındaki katliamlar ve yağmalar üzerine açılmıştır.

Tarih: 05.02. - 08.04.1919, toplam 18 oturum. Sadece karar yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi No: 3617

6) *Trabzon Davası:* Trabzon'da yapılan katliamlar ve yağmalar üzerine açılmıştır.

Tarih: 26.03. - 22.05.1919, 20 oturum. Sadece karar yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi No: 3616

7) *Büyükdere Davası:* Büyükdere'den sürülenlerin mallarının yağmalanması üzerine açılmıştır.

Tarih: 23.03.1919 - 24.05.1919 (karar), sadece karar sureti yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi No: 3618

8) *Boğaziçi Davası:*

Tarih: Boğaz bölgesinden Rumların tehciri ile ilgili olan bu dava hakkında elde fazla bilgi yoktur. *Renissance* gazetesine göre dava 23.04.1919'da başlamıştır.

9) *Dr. Ali Saib:* Trabzon davası sanıklarındandır. Trabzon hastanesinde gaz ve zehirleme yoluyla Ermenileri imha ettiği iddiası ile ayrı bir dava açılmıştır.

Tarih: 08.07. - 21.12.1919 Toplam iki (?) oturum olmuştur. Davaya ilişkin *Takvim-i Vekayi*'de hiç bir şey yayınlanmamıştır. 23.12.1919 tarihli *Renaissance*'a göre karar (Beraat) 21.12.1919'da açıklanmıştır.

10) *Harput (Mamuretulaziz/Elazığ):* Elazığ ve civarındaki katliam ve yağmalar üzerine açılmıştır.

Tarih: 31.07.1919 - 10.01.1920 Toplam 5 oturumdur. Karar 13.01.1920'de açıklanmıştır. Sadece karar 9.2.1920'de yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi No: 3771 (Davada verilen kararlar Sultan Vahdettin tarafından onaylanmış ve bu onay da 24 Şubat 1920 gün ve 3784 sayılı Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır.)

11) *Bayburt Davası:* Bayburt ve civarındaki katliam ve yağma üzerine açılmıştır.

Tarih: 20.07.1920'de karar açıklanır. Mahkeme Kararı tam metin olarak 05.08.1920 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayınlanmıştır. *Takvim-i Vekayi*'de sadece cezaların Sultan tarafından onay kararı yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi No: 3924, 8 Ağustos 1920.

12) *Erzincan Davası:* Erzincan ve civarındaki katliam ve yağmalarla ilgili olarak açılmıştır.

Tarih: 26.06.1920'de karar okunmuştur. *Takvim-i Vekayi*'de sadece cezaların Sultan tarafından 27 Temmuz 1336'da onaylanması yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi No: 3917, 31.07.1920

13) *Musul:* Sadece basında bazı haberler yer almıştır. Ayrıntılı bir bilgi yoktur.

14) *Karamürsel:* Ocak-Şubat 1920'de basında bazı haberler yer almıştır. Ayrıntılı bilgi yoktur.

15) *Çankırı İT Katib-i Mesulü Cemal Oğuz Davası:* Katib-i Mesuller aleyhine açılan davada da sanıktır. 21 Haziran 1919'da hastalığı nedeniyle davası ayrılır. Ayaş'da, Ermeni entellektüellerini öldürmekten dolayı 29.04.1920'de cezaya çarptırılır. Ceza 27.05.1920'de Sultan tarafından onaylanır. Sadece bu onay yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi No: 3867, 31.05.1920.

16) *Eski Muş Mutasarrıfı İlyas Sami Davası:* Ocak, Şubat 1920'de basında bazı haberler yer almıştır. Ayrıntılı bilgi yoktur.

17) *Nahiye Müdürleri Davası:* Ocak, Şubat 1920'de basında bazı haberler yer almıştır. Ayrıntılı bilgi yoktur.

18) *Amasya:* 7 Aralık 1920'de sanıkların beraat ettiklerine ilişkin gazete haberleri vardır. Dava hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

19) *İzmit:* İzmit ve civarında sürgün sırasında Ermenilere kötü muamele ve yağma üzerine açılmıştır.

Tarih: 29.02.1920'de karar okunmuştur. Karar Sultan tarafından 06.07.1920'de onaylanmıştır ve *Takvim-i Vekayi*'de sadece bu onay yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi: 3900, 11.07.1920.

20) *Dr. Bosnalı İsmail ve Dr. Ahmed Mithat Davası:* Ermeni kırımına katılmak suçuyla açılmıştır. Dr. Ahmed Mithad Parti Sekreterleri davasında da sanıktır. Ve 10 yıl küreğe mahkum edilmiştir. Bu ikinci davada ise idama mahkum edilmiştir.

Tarih: 19.07.1920'de karar açıklanmıştır. Karar, Sultan tarafından 28.08.1920'de onaylanmış ve onay *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

Takvim-i Vekayi: 3944, 01.09.1920.

21) *Yomra (Trabzon) Davası:* 21 Teşrinievvel (Ekim) 1920 *Vakit* Gazetesi'nde sanıklar hakkında verilmiş karara ilişkin bir haber yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi yoktur.

22) Adana, Halep, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Maraş, Van illeri için de iddianemeler hazırlanmış ama davalar görülmemiştir.[23]

Verilen İdam Cezaları

İstanbul 1. Divan-ı Harbi Örfi-si'nde görülen davalarda, Ermeni kırımına katılmaktan dolayı 17 idam cezası verilmiştir. Bunun yanısıra bilinen, savaş sırasında. 3. Ordu Divan-ı Harbi'si tarafından bir idam cezasının verilmiş ve uygulanmış olduğudur. Adı geçen 17 idam cezasından sadece 3 tanesi uygulanmıştır. Diğer sanıkları ise firardırlar.

İngiliz Komiser Webb bu konuda şu ilginç tesbiti yapar; "It is interesting to see... the manner in which the sentences have been apportioned among the absent and present so as to effect a minumum of real bloodshed."[24]

1. Divan-ı Harbi Örfi'de sadece kırım suçluları yargılanmamıştır. Bu mahkeme başta Mustafa Kemal olarak üzere ulusal hareket üyeleri hakkında 100'ün üzerinde idam cezası vermiştir. Bunlardan Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya suikast suçundan 4 kişi, 12 Haziran 1920'de idam edilmişlerdir.[25] Aynı mahkemenin hem kırım suçlarını, hem de ulusal hareket önderlerini yargılaması, ulusal hareketin kırım suçlularını koruma politikalarını güçlendiren bir faktör olmuştur.

Ermeni kırımından suçlu bulunarak idam cezasına çarptırılanlardan isimlerini tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

A) Haklarında İdam Cezası Verilen ve İdam Edilenler:

1) Boğazlayan Kaymakamı ve katliamlar sırasında Yozgat Mutasarrıfı, Mehmed Kemal. Yozgat Davasında 8.04.1919'da idama çarptırılır ve 10 Nisan 1919'da idama çarptırılır.

2) Erzincan jandarma teşkilatından sorumlu Hafız Abdullah Avni, lakabı Hayran Baba, Erzincan davasında idama mahkum oldu. Bu davada toplam 5 idam kararı verilmiştir. Avni, 22 Temmuz 1920'de idam edildi.[26]

3) Bayburt Kaymakamı, sonra Erganı, daha sonra da Urfa mutasarrıfı, Behramzade Nusret. Bayburt davasından idama mahkum olur. İdam Kararı 20 Temmuz, idam edilmesi 5 Ağustos 1920'dir. İdam kararı 8 Ağustos 1920 gün 3924 savılı *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.[27]

Nusret ve Kemal Ankara'da faaliyete başlayan Milli Meclis tarafından ulusal kahraman ilan edildiler. Bu konuda ilk karar Nusret'e ilişkin olarak alındı, idam günü "ulu şehid" ilan edildi ve saygı için Meclis oturumuna on dakika ara verildi.[28] Yine Meclis tarafından, 9 Aralık 1920'de Kemal'in ailesine,[29] 25 Aralık 1920'de Nusret'in ailesine maaş bağlanması kararlaştırıldı.[30] Kemal'in Boğazlayan'da ulusal kahraman olarak heykeli dikilidir. "Urfa'da 'Şehit Nusret Bey' adının verildiği bir bucak, bir ilkokul ve bir cadde bulunmaktadır."[31]

B) Gıyaplarında İdam Cezasına Çarptırılanlar:

İttihat ve Terakki Yöneticileri Davası:

4) Talat Paşa; Berlin'e kaçmıştır. Daha sonra 15 Mart 1921'de, katliamdan tesadüf eseri kurtulan Tehlerjan adlı bir Ermeni genç tarafından öldürülür.[32]

5) Enver Paşa; Maceralı bir yolculuk sonucu Rusya'ya kaçmıştır. 4 Ağustos 1922'de Bolşeviklerle girdiği bir çatışmada öldürülür.[33]

6) Cemal Paşa; Önce Berlin'e kaçar, sonra Rusya'ya gider. 21 Temmuz 1922'de Tiflis'de öldürülür.[34]

7) Dr. Nazım; Berlin'e kaçanlar arasındadır. 1926'da Ankara'da idam edilir.[35]

Bu idam kararları *Takvim-i Vekayi* No: 3604'de yayınlanmıştır.

Trabzon Davası:

8) Cemal Avni, Ermeni kırımı sırasında Trabzon Valisi'dir. Talat ve Enver Paşa'lardan daha önce Berlin'e kaçmış, orada onlarla buluşmuştur. 17 Nisan 1922'de Dr. Bahattin Şakir ile birlikte bu şehirde Ermeni intikam örgütü mensuplarınca öldürülmüştür.

9) Yenibahçeli Nail, Trabzon Parti Sekreteri, 1919 Ekim'inde dönemin Sadrazam'ı Ahmet İzzet Paşa'nın emriyle düzenlenen sahte evraklarla İstanbul'dan kaçar.[36] Dr. Nazım gibi, M. Kemal'e suikast suçundan 1926'da Ankara'da idam edilecektir.

İdam kararları *Takvim-i Vekayi* No: 3616'da yayınlanır.

Harput Davası:

10) Dr. Bahattin Şakir; Berlin'e kaçmıştır. 17 Nisan 1922'de bu şehirde öldürülür. (İdam kararı TV 3771'de yayınlanır)

Erzincan Davası:

Bu davada toplam 5 kişi idama mahkum edilmiştir. İdam edilen Hafız Abdullah Avni'nin yanısıra idama çarptırılan diğer sanıkları şunlardır:

11) Sağırzade Halet Efendi.

12) Kirmo Yusuf.

13) Aşiret reisi Keko.

14) Çavuş Aslan.

İdam kararlarının Sultan'ca onaylanması, 31 Temmuz 1920 gün ve 3917 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanır.

Bayburt Davası:

15) Teğmen Mehmet Necati. (20 Temmuz 1920'da verilen idam kararı 4 Ağustos'ta onaylanır ve 8 Ağustos 1920 gün ve 3924 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanır)

Diğer İdam Cezaları:

16) İttihat ve Terakki Bolu Parti Sekreteri Dr. Ahmet Mithat.

17) Dr. Bosnalı İsmail Efendi.

Her iki sanık da, 1. Divan-ı Harbi Örfi tarafından idama mahkum edilirler. 1 Eylül 1920 gün ve 3944 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan, idam cezalarının Sultan tarafından onaylanma kararında sanıkların firar etmiş ve Kuvay-ı Milliye'ye katılmış oldukları bildirilir.

Mahkemelerin vermiş olduğu idam cezaları dışında, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa tarafından Şehirkışla Jandarma Komutanı Yüzbaşı Kör Nuri de, bölgede yargılanarak astırılmıştır. Kör Nuri, savaş sırasında oluşturulan Ermeni Amele Taburu'na dahil 2000 Ermeni'nin katledilmesinden sorumludur. Vehip Paşa, Ermeni kırımını soruşturmakla görevli Mazhar Komisyonu'na verdiği yazılı ifadede, "ibret-i mü'essire teşkil etme"si amacıyla, sorumluluğu üzerine alarak verilen idam cezasının, "icra emrini" bizzat kendisinin verdiğini aktarır.[37]

NOTLAR

1 İlgili dönemin tutanakları için bakınız; Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 5, Cilt 1, TBMM Basımevi 1992. Soruşturma Komisyonu 4 Kasım 1918'de 11. Oturum'da karara bağlanır. M.M.Z:C., a.g.e., s. 106.

2 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 1, s. 49 Kırıma ilişkin son derece önemli belgeler toplayan komisyonun faaliyeti hakkında ayrıntılı bilgi aşağıda verilmiştir.

3 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler** 1915-1920, Belge No: 220, s. 190, Ankara 1994.

4 İlgili yazının tam metni için bak; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt III, s. 627.

5 Konuyla ilgili tartışmalar, 26 Şubat'ta 14. oturumda yapılmıştır. **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 4, İçtima Senesi 1, 1. Cilt, s. 213-218, TBMM Basımevi. Ankara 1992.

6 İlgili karar, 30 Teşrîn-i sânî 1334 gün ve 3407 sayılı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanır.

7 Mahkeme kararı 12 Aralık 1918 gün ve 3416 sayılı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanır.

8 Bu kararın 4 Kânûn-i Sânî 1335 gün ve 3436 sayılı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanır.

9 Bu karar 21 Kânûn-i Evvel 1334 (Aralık 1918) tarih 3424 No'lu **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanır.

10 Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 173.

11 **a.g.e.**, s. 173.

12 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler** 1915-1920, Belge No: 220, s. 189-90.

13 **a.ge.**, s. 190.

14 İlgili kararlar Padişah iradesini üzerine peşpeşe alınmaktadır; "Ertesi günkü ma'ruzât meyanında mütekaidîn–i ferikadan Mahmud Hayret Paşa'nın riyaseti tahtında fevkalâde bir divan-ı harb teşkili istîzanını hâvi Bab-ı âli'den bir kararname geldi." (Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 174) 16 Aralık tarihli Bab-ı âlı kararı, 21 Kânun i Evvel 1334 gün ve 3424 sayılı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanır.

15 Zeki Saruhan, **a.g.e.**, s. 79.

16 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s. 142, İstanbul 1983.

17 8 Kânun-i Sânî 1335 (Ocak 1919) tarihli bu karar 14 Kânûn-i Sani 1335 tarih ve 3445 sayılı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanır.

18 Zeki Saruhan, **a.g.e.**, s. 110. İlgili karar 21 Ocak 1918, T.V. 3452'de yayınlanırlar.

19 İki ayrı öneri arasındaki farkı anlamayan Tevfik Paşa kabinesinin bazı üyeleri, "Zatı şahane bizim yaptığımız kanunu kabul etmediği halde aynı maksadla Ferid Paşa kabinesi tarafından yapılan kanunu tasdik ettiler", yolu şikayetlerde bulunmuşlardır. (A. Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 199)

20 Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 198.

21 8 Mart tarihli bu karar 11 Mart 1335 tarih ve 3493 sayılı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanmıştır.

22 A. Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 199.

23 Anette Höss, **Die türkischen Kriegsgerichtsverhandlungen** 1919-1921, s. 142, Wien 1991.

24 FO 371/4174/18392, No: 267, 7 Temmuz 1919, aktaran, V.N. Dadrian, The Documentation of th World War I Armenian Massacres in the Proceeding of the Turkish Military Tribunal, s. 562, in: **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 23, No: 4, November 1991.

25 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, s. 2058, XIII. Cüz, İstanbul (Dördüncü Baskı, Tarihsiz). İdam cezaları 11.06.1920'de Sultan tarafından onaylanmış ve 13.06.1920 tarih, 3878 numaralı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanmıştır.

26 27.07.1920'de Sultan tarafından onaylanan idam kararı 31 Temmuz 1336 gün ve 3917 sayılı **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanır.

27 Nusret önce ömür boyu kürek cezasına çarptırılır. Karar yazılır ve heyetçe imzalanır. Fakat daha sonra Mahkeme başkanı Nemrut Mustafa, Nusret'in idamına dair ikinci bir karar daha yazdırır. Nusret bu ikinci karar gereği asılır. Birinci karar da yırtılmayarak dava dosyaları arasında saklanır. "Aynı meseleye dair bir muhakemeden iki hüküm sadır olursa bu hükümlerden birincisi muteber olup, ikincisine itibar olunmadığından Nusret Bey'in idamı mahpus bir kürek mahkumunu katletmek gibi bir cinayet olduğu için heyeti hâkime muhakeme edilerek... bir numaralı Divan ı Harb'in kaatii reis ve azası... yedi ay hapsedilmelerine hükmolunarak... askeri hapisaneye sokulmuşlardır." Hükümlülerden Mahkeme başkanı olan Nemrut Mustafa, Padişah tarafından üç ay sonra affedilir. (Ebubekir Hazım Teperyan, **Zalimane Bir İdam Hükmü**, s. 226, İstanbul 1946)

28 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 1, s. 170, 12 Ağustos 1920, 47. oturum, TBMM Basımevi, Ankara 1940.

29 TBMM Zabıt Ceridesi, **a.g.e.**, s. 141, 271, 106. ve 111.ci oturumlar.

30 Zeki Saruhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, cilt 3. s. 333. Ankara 1986.

31 İsmail Özçelik, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi**. Urfa. 30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920), s. 58. Ankara 1992.

32 Tehlerjan, 2-3 Haziran 1921'de görülen dava sonunda beraat eder. (Tessa Hofmann (ed.), Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht, Der Prozess Talaat Pascha, dritte, ergänzte und überarbeitete Ausgabe, Göttingen 1985)

33 Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, Cilt III, 1914-1922, s. 648, İstanbul 1978.

34 Ermeni intikam örgütünce öldürüldüğü iddiası olduğu gibi, Bolşevikler tarafından öldürülmüş olduğu iddiası da vardır. (Birinci iddia için; Wolfgang Gust, **Der Völkermord an den Armeniern**, s. 299, München Wien 1993. İkinci iddia için; İsmet Karadoğan, "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürtmüştü" ve Firuz Kesim, "Cemal Paşa Nasıl Katledildı", her iki makale de, **Yakın Tarihimiz**, Cilt II, s. 36-38 ve 131-2 içinde.) Ayrıca Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, anılarında, Sovyetler Birliği Dışişlerinden bir görevlinin, kendisine Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildiğini özel olarak söylediğini aktarır. Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, (Yayına Hazırlayan Taylan Sorgun), s. 368-9, İstanbul 1972).

35 İzmir Suikastına katıldığı gerekçesi ile idam edilmiştir. Suikast planındaki kişisel payı ne olursa olsun, idam edilmesinin asıl nedeni Atatürk'ün İttihat ve Terakki önderleri ile hesaplaşmasıdır. (Kandemir, **İzmir Suikastinin İç Yüzü**, İki Cilt, İstanbul 1955).

36 Yenibahçeli Şükrü, yayınlanmamış anılar (daktilo metin), s. 7.

37 Vehip Paşa'nın 5.12.1334 (1918) tarihinde "Emniyet-i Umumiye Dairesi'nde Tahkik-i Seyyi'at Komisyonu Riyasetine" verdiği yazılı ifade, s. 2. (İfadenin el yazması bir kopyası Kudüs Ermeni Patrikanesinde Dizi 7, Dosya H, No: 171-182, kaydıyla bulunmaktadır.)

"Herkes kendi işini becermeye bakıyor!.."

İSTİHKÂM MİRALAYI
MEHMET SALİH BEY'İN

BALKAN SAVAŞI GÜNLÜĞÜ

4

24 Ağustos Cumartesi: Kalan bir miktar erzakı almak üzere İnebolu vapuru dün akşam geldi. 3 aya mahkûmken 4 aydır mahpus bir köylüyü salıverdim. Hava açtı.

25 Ağustos Pazar: Hava gayet güzel, yine sıcak başladı. Dişimden pek muztaribim. İnebolu vapuruyla elegeçen kereste mavnaları yükleniyor.

Barbunya alarak öğle yemeğini yemek üzre Büyükçekmece'ye gittim.

26 Ağustos Pazartesi: Dunden beri su içtikçe dişimin sınırı sızlıyordu. Bu sabah uyandığımda öksürürken diş yerinden çıkarak ağzımın içinde yuvarlanmaya başladı. Çocuk gibi adeta sevindim. Zira beş günden beri yemek yiyemediğimden pek rahatsızdım. Dünkü poyraz bu sabah yağmur yağdırmaya başladı. Akşama kadar vapura odun yüklendi. Bu gece kalkacak.

27 Ağustos Salı: Hava poyraz. Diş çıktığından dünden beri rahat yemek yiyorum. Dün akşam 4 kuruşa 3 bıldırcın aldırdım. Soğan, domates ile mangalda pişirdim. Hakkı Paşa bugün Çakmaklı'ya gelecekmiş. Niyetim bir izin alarak İstanbul'a gitmek. Çocuklarımı pek çok göreceğim geldi.

Çakmaklı'ya kadar gittimse de Hakkı Paşa bayram ziyaretini iade için Kalıkıratya'ya inmiş. Avdette bulamadım, Buyükçekmece'ye gittim. Akşama kadar Faiz Bey'de, hükümette vakit geçirdim.

Cuma günü geleceklerine dair çocukların telgrafı geldi.

28 Ağustos Çarşamba: Bu sabah Sadık'ı bir tezkereyle Hadımköyü'ne gönderdim. İzin gelirse yarın erkenden yola çıkacağım. Sadık saat 10'da geldi. İzin bir hafta olup yarından muteberdir.

Sabah erken çıkmaktansa, hususiyle bir gece daha istifade için hemen hazırlandım. Büyükçekmece'ye giderek faytonla 1,15'de yola çıktım. 3,15'de Küçükçekmece'ye vardık. Tren vaktine kadar istasyon bahçesinde oturup 3,59 katarıyla hareket ettim.

Eve geldiğimde çocuklarım habersiz geldiğim cihetle pek ziyade sevindiler. Yemekteymişler. Öpüştük koklaştık. Yemeğe oturduk!

.....

6 Eylül Cuma: Avdet için hazırlanmak lâzım geldiğinden üçümüz de mahzunduk. Fakat çaresiz!...

11 treniyle gitmek üzre üçümüz de istasyona geldik. Burada da öpüştük. Sigara ile primosun noksanlarını aldım. 1,13 katarıyla Küçükçekmece'ye, buradan da Florya'ya gittim. Faiz Bey de geldi. İzmir arabasıyla yola çıktık. 8,30'da eve geldim. Peynir, üzüm yiyerek yattım.

7 Eylül Cumartesi: Eşyamı yerleştirdim. Şilteden pek rahat ettim. Meğerse 11 aydır ne derece rahatsızlığa katlanmışım.

Muradbey Tepesi'nde bayramın ikinci günü (19 Ağustos) fırtınayla yağmur yağarken tellerin uçları yahut zemine pek çok gömülü olmayan parçaları havadaki elektrik tesiratıyla itmam-ı devr ile fünyeleri ateşleyerek dört lağım bir anda patladığından bunların muayenesine gittim.

Akşam geç vakit avdet ettim. Yemekten sonra kahveye giderek 10,30'da yattım.

8 Eylül Pazar: Tıraş olarak çocuklarıma mektup yazdım. Bakalım pos-

Salih Bey 1890'larda

ta kaç günde gidecek. Akşama kadar köyde vakit geçirdim. İstanbul'a yolcu bulunduğundan, postadan da ümidim az olduğundan gece bir muhtasar mektup daha yazıp gönderdim. Yarın sabah İstanbul postasına verileceğinden öteki varıncaya kadar hiç olmazsa bu vasıl olur.

9 Eylül Pazartesi: Sabahleyin biraz kahvede oturdum. Öğle yemeğini Çekmece'de yiyerek Faiz Bey'le faytona binip Ambarlı'ya gittik. Burada Avusturya teb'asından bir Rum esasen harap ve eski bir evini jandarmaların işgalinden dolayı tazminat istemiş. Bir keşif yaparak avdet ettim.

10 Eylül Salı: Kahvede oturarak mühürdar Nedim Bey'le konuştuk.

Öğleye doğru yağmur başlayarak akşama kadar devam ettiğinden maaşımı almaya gitmedim.

11 Eylül Çarşamba: Çekmece'ye giderek Mayıs maaşımı da alıp senetlerimi verdim ve bu hesapça evvelce aldığım yirmibeş lirayı da mahsup ettim ki 1. Yol taburundan şimdiye kadar:

Nisan maaşımı, Mayıs maaş ve bedelimi aldım. Haziran'dan itibaren maaş ve bedel isterim.

12 Eylül Perşembe: Dünkü hava yine düzelmedi. Hafif bir yağmur yağıyor. Cephane mavnaları lodostan geri döndüklerinden hâlâ iskelede yatıyor. Kestanekarası fırtınası imiş. Niko Efendi öğle yemeğine davet etti. Akşama kadar pek zor vakit geçirdim. Bakalım ne yapacağım!?...

13 Eylül Cuma: Tıraş oldum. Hava yine bulutlu. Cephaneciler de gitti. Köylülerle ben kaldım. Çocuklarımdan *mektup geldi*.

Cevap yazdım. Para göndermek üzre Çekmece'ye gittimse de posta almadığından yollayamadım.

14 Eylül Cumartesi: Hava açtı. Poyraz başladığından epeyce serin. Akşama kadar kahvede ötede beride vakit geçirdim.

Hancıoğlu Miço isminde biri gayet güzel bir av köpeği verdi. İsmi Pari olup aportu var. Bir iki gün kendime alıştırıp tecrübe için ava götüreceğim. Eğer iyi arıyor ve ferması varsa çocuklarıma göndereceğim.

Leman da avcılığa başladığından varsın bir de köpeği bulunsun!!...

15 Eylül Pazar: Hava dünkü gibi. Poyraz akşama kadar sürdü. Kahvede vakit geçirdim.

16 Eylül Pazartesi: Dün gece yağmur yağmış, akşama kadar hava kâh açtı ve kâh kapadı. Büyükçekmece'ye giderken köpeği beraber alıp yolda koyverdim. Köprünün başındaki çayırda ön ayaklarını kıvırmış, boynunun altındaki bir şeyle mütemadiyen yuvarlanıyordu. Sadık'ı gönderdim. Meğerse ölmüş birkaç günlük bıldırcınmış. Sadık alınca o da bıraktı. Galiba iyice bir köpek amma hava müsaid olmadığı gibi kuş da yok ki tecrübe edeyim.

Akşama kadar Çekmece'de kalarak avdet ettim.

17 Eylül Salı: Dün akşam hava fenalaştı. Fırtına yağmur sabaha kadar devam etti. Bugün de rüzgârlı ara sıra güneş çıkıyorsa da gök bulutlu.

Tüccardan Haralambos Efendi'nin familyası öldüğünden cenazede bulundum. Köyü dolaşarak kiliseye gidildi, dualar okundu. Zengin bir aile olduğundan köy kilisesi büyük merasim yaptı. Burası bir köy olduğu halde kilisenin müzeyyenatı şayan-ı hayret idi!... Mamafih pek müteessir olduğumdan gittiğime de nadim oldum. Mezarlığa kadar gitmeyip geldim.

18 Eylül Çarşamba: Hava açtı. Dün akşam saman müteahhidi Dimestokli Efendi'ye teslimen 20 Osmanlı lirası gönderdim. Mektupla bir de harita verdim.

Şimdi mektup geldi. 16 tarihli idi. Hele posta düzeldi.

Öğleden sonra Pari'yi alarak Polaya'ya doğru gittim. Bir bağda bir bıldırcın kaldırdı vurdum. Fakat ağzından zor verdiği gibi pek uzak arıyor. Kalabalıkta ferması olup olmadığı da anlaşılmadı. Bir sabah yalnız gideceğim. Mukadder'e de yazacağım. Islahı kabilse alacağım.

19 Eylül Perşembe: Hava açık. Faiz Bey öğle yemeğine davet ettiğinden oraya gittim. Beraber köpeği de aldımsa da yolda bir dişi köpeğin peşine düşerek Çatalca yolunu tuttu. Sadık yetişip getirince değnekle dövdüm, eve gönderdim.

Akşama kadar vakit geçirerek avdet ettim.

Faiz Bey vaad ettiği finoyu getirmişse de hayvanda egzema olduğundan baytar tedavi ediyor. İyi olunca almak üzre bıraktım.

20 Eylül Cuma: Akşama kadar ötede beride vakit geçirdim. Çamaşır değiştim, tıraş oldum.

21 Eylül Cumartesi: Sabahleyin bir yün fanila daha giydim. Gazeteler geldi. Yağmur endişesinden gazeteye yazılan havadisler arasındaki Mukadder'in verdiği malumatla kurtuldum.

Öğleden sonra Pari'yi ava götürdüm. Gayet güzel arıyor, sağa sola gidiyor ve ara sıra beni gözleyerek gittiğim cihetleri tarıyordu. Fakat iki saat dolaştığım halde bir tek kuşa rasgelmedik. Mamafih ferması olduğunu herkes söylediği gibi bazı kere aldığı kokuların yanında ferma vaziyeti alıyordu. Bakalım bir poyraz havada bir sabah çıkacağım.

22 Eylül Pazar: Hava hafif bulutlu. Akşama kadar zorla vakit geçmektedir!...

23 Eylül Pazartesi: Üç gündür lodos. Bu sabah 21 tarihli mektubu aldım. Epeyce bal çıktığından pek memnun oldum. Zira çoktan beri çocuklarımın emek verdikleri halde arzularının hasıl olamadığına teessüf etmekteydim.

Öğleden sonra Faiz Bey'e gittim. Arabayla Çakmaklı'ya çıkarak yapılacak çeşme menbaını tedkik ettik.

24 Eylül Salı: 22 tarihli gazete geldi. Dimestokli Efendi 20 lirayı getirmiş. Yaramaz çocuklar şimdi de köpeği istiyorlar. Bu akşam Dimestokli de geldi, Leman'ın para için yazdığı mektubu getirdi.

25 Eylül Çarşamba: Mülazım Hamdi Efendi de Edirne'ye gitti. Ev sahibesi kocakarı da geldi.

Öğle yemeğinden sonra deniz kenarında Değirmencioğulları'ndan birine rastgeldim. Muhacirlerin Çatalca ve civarında yapılacak evleri için alınan keresteleri veriyorlarmış. Otomobille gelmişler. Saat birde gittiler, üçte maarifdeki münakasaya yetişeceklermiş. Zaman kazanmakta ahir zaman icadı olan 'otomobil'in ne derece tesiri olduğunu düşündüm. 1,5 saatte Büyükçekmece'den İstanbul'a gidiliyor!?...

26 Eylül Perşembe: Hava sıcak. Akşama kadar evde kahvede oturdum. Deniz kenarındaki kereste ve telleri ayırtarak saydırdım.

27 Eylül Cuma: Berbere saçlarımı kestirdim. Çocuklarımdan *Tanin* geldi. Balları tenekelere kovuyorlarmış. Birlikte bulunarak bu işlerle nasıl meşgul olduklarını görmek istedim. İki karındaşın parmak, parmak bal yediklerini birbirleriyle latife ettiklerini tasavvurla epeyce meşgul oldum.

Salih Bey gençlik yıllarında

Öğleden sonra balığa gittim. Kalikıratya'nın üç yeldeğirmeni bir hizaya ve Akçaburgaz çiftlik kulesi hizasına bakarak sandalı demirledik. 15 tane muhtelif cins balık tuttum. Yem bittiğinden dönmeye mecbur oldum.

28 Eylül Cumartesi: Kadıköyü'ne bir üzüm kayığı gideceğinden mektup yazdım. Çocuklarımın 26 tarihli mektupları geldi.

29 Eylül Pazar: Kayık üzüm tekmil olmadığından bugün akşama kalkacak. Hava gayet şiddetli gündoğusu. Gece Kadıköyü'ne varacağından bu şiddetli havada göndermekten vazgeçtim.

30 Eylül Pazartesi: Dün gece kalan hava bu sabah yine başladı. Akçaburgaz çiftliği müsteciri Paskalaki bir helvacıkabağı gönderdi. 10,5 okka geldi. Ben de çekirdeğini almak üzre İstanbul'a yollayacağım.

Dün giden kayık bugün geldi, yarın yine gidecek.

1 Teşrinievvel 329 Salı:

Hava sert poyraz, oldukça soğuk. Geceleri üşünüyor. On gün sonra İstanbul'dan çıkalı tamam 1 sene olacak. Bakalım ne zaman döneceğim.

Kahvede, öğleden sonra da akşama kadar Niko Efendi'nin mağazasında vakit geçirdim.

2 Ekim Çarşamba: Kayık dün gece gittiğinden Sadık kaldı. Yağmurla karışık rüzgâr epeyce soğuk yapıyor.

800 nefer redif ve ikmal ve 322'ye kadar ihtiyat efradından mürekkeb bir kafile geldi.

Akşamüstü hava sakinledi.

3 Ekim Perşembe: Dün gelen ef-

rad yoğurthanelerde, kahvelerde geceyi geçirerek bu sabah yola çıktı.

Hava rüzgârsız ise de bulutlu. Bu akşam 6,00'da kayık kalktı. Sadık'la köpeği gönderdim.

4 Ekim Cuma: Öğleyin kayık geldi. Dün gece alaturka saat 7'de Kadıköyü'ne muvasalat ettiklerinden Sadık bu sabah gitmiş.

Kaza kaymakamı geldi. Fakat hava fırtınalı ve yağmurlu olduğundan Kumburgaz'ına gitmedik. Esasen gitmeyede hacet yoktu.

5 Ekim Cumartesi: Bu sabah gazeteler geldi. Bir beyaz fino bulduklarını çocuklarım yazıyorlar. Tabii ben de hastalıklı köpeği almaktan vazgeçtim. Fırtına, soğuk devam ediyor.

Pek çok sıkılıyorum, soğuktan da fanilesizlikten gündüz, veltesizlikten geceleri üşüyorum. Bereket versin mantomu da örtüyor ve giyiyorum.

6 Ekim Pazar: Çocuklarımdan mektup geldi. Dün geç kalan Sadık, Küçükçekmece'de kalkarak bugün öğle vakti geldi. Çocuklarım iki teneke bal ve beş bıldırcın göndermişler. Kuşları alarak ve tenekenin birini Faiz Bey'e hediye ederek birlikte Büyükçekmece'ye gittik. Yemeği orada yedik. Hükümete uğrayarak papas ve Kumburgaz köyleri hakkındaki raporu postaya ve bir suretini kaymakama vererek avdet ettim.

7 Ekim Pazartesi: Sabahleyin yüzbaşı Aziz Efendi'nin muameleli kâğıdına cevap yazarak sol cenah ordusu kumandanlığına gönderdim?!!...

Öğle yemeğinden sonra Büyükçekmece'ye gittimse de Faiz Bey İstanbul'a gittiğinden kâtip ve baytarla konuşup avdet eyledim.

8 Ekim Salı: Hava poyraz, soğuk. Dün mekkari neferlerini Hadımköyü'ne gönderdim. Biçareler terhis olunarak Boyabad'a gidecekler. Zavallının birini evvelki gün hayvan burnunun üstünden yemiş! Çok acıdım. Teselli ettim. Allah acımış, muhafaza etmiş.

Öğleden sonra yaya Büyükçekmece'ye gidip hâkim ve mahkeme kâtibi Rıza Efendi'yle konuşarak avdet ettim ve göya vakit geçirmiş oldum.

9 Ekim Çarşamba: Hava gayet fena. Rüzgâr dursa yağmur da yağacak. Şiddetli soğuktan Çekmece'ye bile gidemedim. Akşama kadar sıkıntıyla vakit geçirdim. Refik Efendi'nin tekaüd emri geldi. İstanbul'a bir haftadan beri süvari, topçu geçiyor!

Salih Bey Almanya'ya gitmeden önce.

Miralay Salih Bey Üsküp'te.

10 Ekim Perşembe: Rüzgâr durdu. Hava açık. Büyükçekmece'ye gittim. Arabayla Çekmece-Hadımköyü yolunda yapılan "Ordu" çeşmesine gittik. Çeşmenin vaziyeti yola muvazi olmadığından bunu düzelttim. Suyun geldiğini bir kere de ben tecrübe ettim. Akşam avdet eyledim.

11 Ekim Cuma: Tayyare Tepesi'ndeki Redif Taburu isyan ettiğinden oraya gittim. Müstebdil efrad Ayastefanos'a sevk olundu. Kalıkratya'ya avdette Topçu 2 Alay karargahına gittim.

12 Ekim Cumartesi: İstanbul'dan çıkalı bugün *tamam bir sene oldu.* Bu müddet zarfında 4,8 ve 10 ki cem'an 22 gün İstanbul'a gidip çocuklarımı görebildim.

13 Ekim Pazar: 8'de hayvana binerek Çakmaklı köyü civarındaki yeni çeşmenin duasında bulundum. Hakkı Paşa, kaza kaymakamı ve tabur var idi. Bir kurban kesilerek su akıtıldı. Müftü dua etti.

14 Ekim Pazartesi: 2. Fırka hatt-ı müdafaa boyuna dağılmak üzre Çekmece köprüsünden geçmeye başladı. Alay 5 Tabur 1 binbaşısı Kalikıratya'ya geldi.

15 Ekim Salı: Miralay Cemil Bey'le akşama kadar vakit geçirdik. 2. Fırka Çatalca hatt-ı müdafaasına yerleşiyor. Hakkı Paşa yine istihkam ve inşaat müfettiş-i umumîsi olmuş!?..

16 Ekim Çarşamba: Bu sabah kesif bir sis var. Büyükçekmece'de Faiz Bey'e, sonra birlikte hükümete gittim. Cemil, Zeki beyler de oradaydı. Kaymakam evine göturdü. Konvak içirdi. Ayvatatlısı yedik.

17 Ekim Perşembe: Çocuklarımdan mektup geldi. 1. Fırka namını alan İşkodra fırkası geçti. Öğleden sonra Faiz Bey geldi. Yarım maaş parası gelince bana bir maaş ve bir bedel vaad eyledi. Bakalım?!..

Çocuklarıma mektup yazdım.

18 Ekim Cuma: Tıraş oldum. İstanbul'a giden 3. Fırka'yı değirmenin yanından seyrettik. Alay kumandanlarıyla konuştuk.

Çatalca mutasarrıfı Mahmud Bey evime geldi. Kendisine kahveden getirterek bir kahve takdim ettim. Akşama kadar Niko Efendi'nin dükkânında vakit geçirdim.

19 Ekim Cumartesi: Hava bulutlu, sakin. Öğleden sonra Çekmece'ye geçtim. Yarım maaş gelmiş. Bakalım bir maaş, bir bedel kurtarabilirsem iş bir derece yoluna girecek.

Ordunun ahaliye dağıtacağı öküzler, arabalar, beygirler ve eşekler geldi. Hükümet beslemekten aciz!.. Hayvanların yemleri yok!?...

20 Ekim Pazar: Hava dünkü gibi. Piyade 3. Alay da 36. Alay namıyla İzmir'e gitmek üzre Ayastefanos'a geçti.

Cemil ve Zeki beylerle akşama kadar vakit geçirdik.

21 Ekim Pazartesi: Harbiye Nezareti'ne: [Ordunun hal-i hazırıyla ircaı hasebiyle burada bila-hizmet imrar-ı eyyam eylediğimden emsal-i âcizanem gibi vazife-i asliyeme iade buyurulmaklığımı istid'a eylerim] diye bir telgraf çektim. Bakalım ne olacak. Zira bizim dairenin kendi kendine bir şey yapamayacağı malûm. Herkes teşebbüs-i şahsî(?!) ile yerleşiyor!! 9,5 kuruş.

Dün gece hafif bir yağmur yağdığından hava açtı.

Akşama kadar Kalikıratya'da kahvede oturduk.

22 Ekim Salı: Kalikıratya Rumları dört jandarmayı istemezken bir tabur piyade gelmiş idi. Dün de tapu memuru 40 sene evvel Moskofların hedmettiği cami-i şerif yerini meydana çıkarmak üzre icab eden evrak-ı şer'iye ve resmiyeyle geldi. Asker çıkarılarak iskele başındaki çeşmenin arkasında meydanda İslâm ahalinin gösterdiği hudud kazılmaya başladı. Kaldırımlar söküldü. Edepsiz, hain herifler bu kadar büyük değil idi demeye başladılar. Fakat korkularından ses çıkaramıyorlar!?...

Cami hududu hendekle tahdid olunduğu gibi verdiğim kazık ve tellerle de kapatıldı.

Çekmece'ye geçerek hâkim ve mahkeme başkatibiyle konuşarak akşamı ettim. Ahaliye ordunun öküz ve beygirleri mazbata mukabilinde tevzi olundu.

23 Ekim Çarşamba: Gâvurlar cami yeri için büyük olduğundan bahisle sızlanıyorlar. Tahkikatıma göre hakları da var diyenler de var?!.. Göya tapu kâtibi para istemiş veya istiyormuş!..

Bugün de iki miralay bir onbaşı kahvelerde vakit geçirdik. Şayan-ı teessüf bir hal. Ne arayan var, ne de soran. Bakalım telgraftan ne netice çıkacak. Herkes kendi işini becermeye bakıyor!?...

24 Ekim 329 Perşembe: Dün ak-

Salih Bey'in Almanya'da Alman üniformasıyla çektirdiği bir fotoğraf.

Salih Bey Almanya'da iken (1895)

şam binbaşı Faiz Bey, kâtiple gelerek *haziran* maaş ve bedelimi getirdiler. *25* lira *2 mecidiye 4* kuruş aldım. Bugün erkenden Sadık'ı Hakkı Paşa'ya gönderip izin istedim.

25 Ekim Cuma: 9,45'de hayvana binerek 12,30'da Küçükçekmece'ye, 12,45 treniyle Sirkeci'ye vasıl oldum. Lokantada yemek yiyerek 2,28 vapuruyla Bostancı'ya gittim.

Üçümüz de birbirimize sarılarak öpüştük.

.....

... Kurban Bayramı....

.....

3 Teşrinisani 329 Pazar: On gün çocuklarımla oturarak avdet için hazırlandım. 1,59 trenine binmek üzere istasyona geldik. Çocuklarımı öperek vagona bindim. 3,51 treniyle Sirkeci'den kalkıp bir saat sonra Küçükçekmece'ye, Faiz Bey'le faytona binerek 7,15'de Kalıkıratya'ya geldim. Yolda epeyce yağmur yağdı.

4 Kasım Pazartesi: Evden Niko'nun mağazasına, kahveye giderek akşama kadar beyhude vakit geçirdim.

5 Kasım Salı: Hava şiddetli poyraz. Sema bulutlu kış geliyor, bakalım ne yapacağız.

5 Kasım Salı: Hava fena halde bozdu. Yağmurlar çamurlar yine başladı. Mamuzları sökerek ma'hud eski lastiklerin yırtık olan sol tekinin ağzını tamir ettim; giydim.

Buharlı değirmenin Rusya teb'asından olan sahibi zarar ve ziyan davasında bulunduğundan harbiye nezareti hukuk müşaviri Emin Âli Bey'le muavini... Bey ve Rusya Sefareti ataşe sivillerinden biri geldiler. Ataşe avdet edip diğerleri burada kaldıklarından kahvede epeyce konuştuk.

6 Kasım Çarşamba: Fırtına devam ediyor. Kahvede oturmakla akşamı ettim.

7 Kasım Perşembe: Tıraş oldum. Kahvede Niko Efendi'nin dükkânında vakit geçirdim. Hukuk müşaviri Emin ve erkanıharbiye binbaşısı Kâzım Bey'le konuştuk.

8 Kasım Cuma: Harbiye Nezaretine hitaben yazdığım istidayı hukuk müşaviri Emin Âli Bey'e tevdîan gönderdim. Telgraftan henüz haber yok. Bakalım bu istida da ne netice verecek?.. Daha olmazsa bir hafta kadar sabdererek ya tebdilhava, yahud izin isteyeceğim.

9 Kasım Cumartesi: Bugün istidayı Emin Bey verdiyse birkaç güne kadar bir havadis verir zannediyorum. Sabahleyin 9'da binbaşı Zeki Bey'le hatt-ı müdafaaya giderek kalas ve keresteleri sökecek bölüklere Manastır bayırı, ileri mevzi ve Kartaltepe'de bunları nasıl istif edeceklerini başında durarak tarif ettim, nümune olarak dizdirdim.

2'de eve gelip yemek yedim. Yemeğim uskumru tavasıyla makarnaydı.

10 Kasım Pazar: Dün gece Sadık cüzdanını almak için İstanbul'a gideceğinden hayvanı eğerleterek gönderdim.

Bu sabah Çekmece'ye giderken köprüde müvezzi 8 tarihli mektubu verdi. Faiz Bey'le konuşarak yemeğe geldim. İki gündür hava gayet güzel!

Öğle yemeğinden sonra tekrar Çekmece'ye giderek hâkim Şevki Efendi'yle oturdum. Faiz Bey'le tekrar avdet ettim.

11 Kasım Pazartesi: Sadık, hayvanı eve getirmiştir. Hava gayet güzel. Bugün yirmi gün geçtiği halde el'an benim telgraftan bir haber yok!!?..

Akşama kadar köyde oturdum. Üç günden beri birinci hatta sökülmekte olan kalas ve sair keresteler bu akşam tamam edilmiştir.

12 Kasım Salı: Sadık dün gelemedi. 2. Fırka idare reisi Süreyya Bey bu sabah:

Fenermakas'ı veya Kızıltoprak'ta oturan Edirne'de divanıharp reisliği eden *Emin* yahud Mustafa Paşa isminde –Şamlı veya başka bir şehirli herhalde Arab– bir zatın seyyibe kerimesiyle teehhülümün derdest bulunduğunu söyledi. Bittabii malumatım olmadığını nezaketle söyledim.

Tuhaf şey! Galiba bunlar Leman'a görücü diye gelenler olacak.

Çekmece'ye gidip Faiz Bey'le, mahkeme başkâtibiyle oturdum.

13 Kasım Çarşamba: Çocuklarıma, Hüsnü Paşa'ya mektup yazdım. Hava fevkalade ve birdenbire soğudu. Akşam odaya ufak bir mangal koydumsa da yine üşüdüm. Tabii can sıkıntısından erkence yattım (saat 8).

14 Kasım Perşembe: Dün gece yağmur yağmış. Rüzgâr yoksa da hava yine soğuktur.

Çekmece'ye gittim. Muhacir komisyonu heyeti gelmiş. Bir müddet bunlarla biraz da hâkim ve kaymakamla konuşarak döndüm.

15 Kasım Cuma: Tıraş oldum. Suda pisibalığı ve makarna pişirdim. Biraz gezdim. Yemekten sonra binbaşı Faiz Bey'e gittim. Vereceği "Denizli" horozunu gösterdi. Bir de iyi bir tavuk vereceğini vaad eyledi. Tabii çocuklarım memnun olacaklardır.

16 Kasım Cumartesi: 1. Ordu müfettişliğine tayin olunan müşir Osman Paşa ve ahvalinden bahis bir istida yazarak postayla gönderdim.

Bugün sabahtan beri hava şiddetli poyraza çevirdi ki, gavr-ı kabil-i tahammul soğuk akşama kadar devam etti. Kışın bu kadar erken geleceğini hiç de düşünmemiştir. Hele evdeki soba borusunun yapılmadığını nazar-ı em'ana aldıkça çocuklarımı düşünerek pek ziyade üzülmekteyim.

17 Kasım Pazar: Sadık'ın gitmesi takarrur ettiği gibi bir senedir yemek pişirmek de canıma yettiğinden Çekmece'ye geçtim. Faiz Bey'le görüşerek kâtibin oturduğu evde boş olan bir odaya hazırladığım eşyamı getirttim ve Faiz ve mülazım Hikmet beylerle öğle ve akşam yemeklerini beraber yemeye karar verdim. Kasabada biraz dolaşarak akşam yemeğini yedik. 10,30'a kadar beraber oturarak evime dönüp yattım. Herhalde yemek gailesinden böylece kurtuldum.

18 Kasım Pazartesi: Dün gece midem biraz tuttu. Sabahleyin çayımı içerek Faiz Bey'in süt ziyafetine gittim. Öğle yemeğinden sonra kerestelerin Arnavudköyü'ndeki 14. Topçu Ağır Batarya civarına nakil için 40:50 ahali arabası celbi hakkında kaymakama bir tezkere yazıp kendim götürdüm.

Akşam yemeğinden sonra eve gelip çocuklarımın bugün gelen mektuplarına cevap yazdım.

19 Kasım Salı: Sadık İstanbul'a gitmek istediğinden mektubumu, primos ve boyayla kavun çekirdeklerini vererek dairesinde Mukadder'e vermesini tembih ettim. Tekrar hükümete gittim. Yüzbaşı Mahmud Efendi'ye kerestelerin nakli için lâzım gelen talimatı verdim.

Hakkı Paşa Hüsnü Paşa'nın kıtaat-ı fenniyede olan hususatın müzakeresi hakkında bir iki gün nezaretine uğramama dair yazdığı telgrafı bugün göndemiş ve zîrine de ma'hud kerestelerin naklinden sonra gitmekliğimi yazmış. Na garip ne tuhaf bir muamele.

Miralay Salih Bey'in günlüğü

20 Kasım Çarşamba: Hükümette falan vakit geçirmektevim. Yemek gailesinden kurtuldum. Bugün kerestelerin bir kısmı naklolunmuşsa da köylüler arabalarıyla kaçtıklarından, merkepler de taşıyamadığından pek az iş görülmüştür.

Çocuklarıma bir kart yazarak Cuma, yahud Cumartesi geleceğimi yazdım. Fakat bu iş bitmezse galiba birkaç gün daha kalacağım.

21 Kasım Perşembe: Faiz Bey bir de tavuk ayırdı. Ben de bunlara mukabil kendisine 4:beş çeki odun bıraktım.

Sadık tezkeresini alarak memleketine gitti. Fakat verilecek bir maaş henüz gelmediğinden maatteessüf kendisine bir şey veremedim.

Öğleden sonra kaymakam Yuvanaki Efendi evine götürdü. Konyak içip tatlı yedik.

Hakkı Paşa'ya kereste hakkında bir telgraf verdimse de İstanbul'a gitmiş. Bakalım ne zaman avdet edecek ve ben de gideceğim.

22 Kasım Cuma: Sabahleyin deniz kenarında dolaştım. Öğle yemeğinden sonra Faiz Bey'le hâkim ve mahkeme-i şer'iye başkâtibi Rıza Efendi belediyeye gittik oturduk.

Hakkı Paşa yarın akşam geleceğinden ben de zaruri bir kart yazarak daha bir iki gün sonra geleceğimi yazdım.

23 Kasım Cumartesi: Üç gündür hava lodos. Ötede beride dolaşıp oturmakla vakit geçirdim.

24 Kasım Pazar: Dün gece yağan yağmur ortalığı çamur ettiği gibi bu sabah da yağıyordu.

Çevrimyazı: MUSTAFA ŞAHİN

KİTABİYAT

Paspati'nin Çingeneleri

ORHAN KOLOĞLU

Semavi Eyice, *İstanbul Ansiklopedisi*'ne yazdığı maddede Aleksandr G.Paspati'nin 125 yıl önce yayımlanmış kitabı hakkında 'Çingeneler konusundaki tek monografya olarak değerini koruduğu' yargısını ileri sürer. 1814'de Sakız Adası'nda doğan 1891'de Atina'da ölen yazar hakkında da şu bilgileri veriyor: "Esas mesleği hekimlik olan, amatör olarak Bizans dönemi arkeolojisi üzerinde araştırmalar yapan, on beş dil bilen, engin bir bilgiye sahip ve İstanbul'a dışardan gelen bilim adamlarının ilk aradıkları kişilerden biri."

Ağabeyi Nikola Paspati'ye ithaf ettiği kitabında Aleksandr, ağırlıklı olarak Balkan Çingeneleri üzerinde durmuş, Tokat bölgesinde yaşayanlar hakkında da bazı bilgiler eklemiştir. Genel tarih kitaplarındaki Çingenelerle ilgili bilgileri nakletmesinin yanısıra, döneminde Avrupa'da yapılan bütün araştırmaları izlemiş ve eserinde yararlanmış olmakla, kitabında üstün bir bilimsel düzeyi tutturmayı başarmıştır. Ayrıca şahsen göçebe ve yerleşik Çingenelerin arasına katılarak, ya da aralarında yaşamak durumunda olanlardan yararlanarak, ilk elden bilgileri toplamayı başarmıştır. Eserini kırk yıla yaklaşan bir çaba sonucu tamamlamış ve artık ekleyebileceği yeni bir şey kalmadığına inanınca yayınlamaya yönelmiştir.

ÉTUDES

TCHINGHIANÉS

OU BOHÉMIENS

DE L'EMPIRE OTTOMAN,

PAR

ALEXANDRE G. PASPATI, D. M.

Constantinople

Imprimérie ANTOINE MOKOMÉLA.

Rue Perchembé-Pazar, N°. 3.

1870.

Paspati'nin kitabının kapağı

652 sayfalık kitabın 38 sayfası genel bilgilere ve yazarın kendi çalışmalarına, başvurulan kaynaklara ayrılmış durumda. Dilbilgisi üzerine 51 sayfa var (39-125). Ikibin üçyüz'den fazla kelimenin yer aldığı sözlük kısmının (s. 126-593) arkasından, altı Çingene masalının yer aldığı bölüm (s. 595-629) geliyor. Erkek ve kadın Çingene isimlerinden (s. 630-631) sonra binikiyüz'den biraz fazla kelimenin yer aldığı Fransızca-Çingenece sözlük bulunuyor (s. 632-652). Çingenece sözlüğündeki 2300 kelime, daha doğrusu giriş içindeki tekrarlar ve atıflar hesaba katılmazsa, Çingenelerin dil hazinesinin 1500-2000 arasında bulunduğu sonucuna varılabilir. Paspati, hem göçer, hem de yerleşik Çingenelerin yaşadıkları bölgede egemen dilden etkilendiklerini, ihtiyaç duyulan terimlerin bunlardan karşılandığını kaydediyor. Sözlüğünde kayıtlı Türkçe sözcüklerden bazı örnekler verebiliriz:

Bahçe, birader, beddua, beli, zor, kebapçı, buz, daha, davar, padişah, serasker, bela, iki tane, eskici, frenk patlıcanı (domates), avadanlık, kaş, kâğıt, kılıç, karpuz, kiraz, harap, aynalı, keçe, kilit, gölgelik, köstek, kirve, kise, körük, kör, hamur, maymun, mahalle, dolap, meşin, murdar, nalça, para, mağara, derviş, kışla.

Kitapta Çingene yaşamıyla ilgili olarak verilen bazı bilgileri, yararlı olabilecekleri düşünceşiyle aktarmayı uygun gördük:

– Türkiye'de sayılarının 200

bini bulduğunu ileri sürenler var. Baharla yayılır, Rumeli'den Anadolu'ya bile geçerler.

– Genellikle köylerin dışında bir çeşme yakınında kamp kurarlar. Hayvanlarını kazıklara bağlarlar. En az saldırıya uğradıkları Türk köylerinde çoğu kez çadırlarını köyün ortasına kurarlar.

– Yerleşiklerin sayıları az. Edirne yakınlarında kendi köyleri de var. İstanbul'daki 140 kadar aile Yeni Bahçe, Çınar Çeşme, Üsküdar ve Kasımpaşa'da bulunuyorlar. Silivri'de 35, Çorlu'da 30-40, Tekirdağ'da 35 aile var.

– Erkekler genellikle Türk ve Müsluman bayramlarında müzik çalarlar. Çoğu demircilik, hasır örücülüğü ve satıcılığı, odun kömürü yapımı, at cambazlığı, tarla ve bağlarda işçilik, altın aramcılığı gibi meslekler tutarlar.

– Yerleşiklerle göçebeler birbirlerinin dilini anlamazlar. Yerleşikler Türkçe, Rumca, Bulgarca gibi yabancı dilleri kullanmaktan kendilerininkini unutuyorlar. Yerleşikler göçebeleri kaba ve barbar buluyorlar. Göçebeler ise onlara Kalp Çingene, Kalpazan Çingene, Reaya Çingene diyorlar.

– Dine fazla aldırmıyorlar, Müslüman ya da Hıristiyan olmaları önem taşımıyor. Yerleşikler daha çok Hıristiyandır ve vaftiz olmadan ölürler; göçebeler ise daha çok Müslümandır ve sünnet olmadan ölürler.

– Anadolu'da sayıları çoktur. Sakarya-Marmara bölgesindekiler zaman zaman İstanbul civarında kamp kurarlar. Orta Anadolu, Maraş, Malatya, Ayıntap, Tokat, Fırat'a kadarki bölgede yaşıyorlar, bulundukları ortama göre Sünni ya da Alevi oluyorlar. Aralarında Ermeni kilisesine girenler de var.

– İster Türkiye'de, ister Avrupa'nın en uzak yerlerinde olsun, kendilerine *Rom (Roman)* ismini veriyorlar. Bunun dışında her ismi yabancı sayıyor, Çingene sözünü aşağılayıcı buluyor ve dışlıyorlar. Bana kalırsa bu sözcük Vişnu'nun insan olarak üç görüntüsünden biri olan Rama'dan (=siyah, beyaz, güzel, hoş) geliyor. Rom'dan sıfat olarak Romano türüyor. Çingene kadınına Romni deniyor. Olabilir ki Çingeneler Hindistan'dan çıkarken Rama Tanrı'nın ismini benimsemişlerdir.

– *Gaco* sözcüğü Hıristiyan, Müslüman, Yahudi, bütün yabancıları belirler. Rom gibi gaco da çoğu kez koca, *gaci* ise karısı anlamına gelir. Özellikle öykülerde yabancılara ait olaylar anlatılırken.

– Türklere, daha doğrusu Müslümanlara *Korakai* derler sıfatı *korakano, korakani*'dir. Müslüman olana Korakano Rom (Türk Roman) adı verirler.

– Göçebeler, imam ve papaz masrafından kurtulmak için genellikle ölülerini geceleri gömerler.

Eski bir kartpostalda danseden Çingene kadınlar. (İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Arşivi)

Uydurma bir Çingenece Gazete

HENRI BOURGEOIS

Bilindiği gibi Çingeneler Rumeli ve Bulgaristan'da çok sayıda bulunurlar ve buradan Sırbistan'a, Arnavutluk'a ve Bosna'ya kadar göç ederler. Bazı yazarlar sayılarını 200 bine kadar çıkarıyorlarsa da bize göre abartmadır. Bazıları yerleşik, diğerleri göçerdir. Birinciler genellikle Hıristiyan ve bir ölçüde Bulgarlaşmış ya da Yunanlılaşmıştır, ikinciler ise Müslümandır. Çingenelerin kendi dilleri varsa da konuşanlar hiç okur yazar olmadıklarından şimdiye kadar yazıya dökülmemiştir.

Oysa şimdi bir gazete bu terkedilmiş dilde yayına girdiğini iddia ediyor. Bahis konusu olan elimizde birinci ve ikinci sayıları (6 ve 12 Şubat 1325 - 19 ve 25 Şubat 1910) bulunan, Edirne'de Emin Resa'nın çıkardığı *Laço*'dur.

İsmi şu kayıt tamamlıyor: *Vatanın ve Osmanlı milletinin çıkarlarının hizmetinde, haftada bir kez yayımlanır mizahi gazete*. İkinci sayıda ise şunlar eklenmiş: *Bu sayının satışından elde edilecek net hasılatın yarısı millî donanma ianesine bağışlanacaktır.*

Başlıkta ayrıca, hiç şüphesiz son ilan edilen Türk özgürlüğüne atıfta bulunan şu beyit var:

Binler yaşa ey nur ve muhabbetle doğan gün
Ne eza kaldı ne cefa ne de sürgün

Her iki sayı da 8° büyüklüğünde sekiz sayfadan oluşuyor, bunlardan dördü Laço ile Miço arasındaki söyleşiye

328 REVUE DU MONDE MUSULMAN

I	II	III	IV	V	VI
دالەی	dalei	أنا	mère	dale (vocatif)	mère
دادی	dadi	بابا	père	dad	père
بادە		قرداش	frère	—	—
قاقو	kako	دایی	oncle	kako	oncle
بی‌بو	bibo	خاله	tante	bibi	tante
پەنە	pene	تیزە	tante	pen	sœur
چرکە	tcherghe	خانه	maison	—	—
پانی	pani	صو	eau	pani	eau
مارو	maro	اکمك	pain	maro	pain
ماص	mas	ات	viande	mas	viande
غاجو	gadjo	انسان	homme	gadjo	homme
بوری‌ئە	borie	کلین	fiancée	bori	fiancée
جامطوری	—	کوکی	—	djamutro	gendre
هانا میك	—	دونیر		—	—
شورو	shoro	باش	tête	shero	tête
ناق	nak	برون	nez	nak	nez
پالا	pala	صاتج	cheveu	bal	cheveu
یاقا	yaka	کوز	œil	yak	œil
قامانا	kamana	قولاق	oreille	kann	oreille
موی	mui	آغز	bouche	mui	bouche
پووا	pova	قاش	sourcil	pov	sourcil
واستا	vasta	ال	main	vast	main
پلو	pilo	آیاق	pied	piro	pied
دومو	dumo	بل	taille	dumo	dos
کی	ghi	قارین	ventre	ghi	âme, vie
طوپل	—	کوپك	chien	tchukel	chien
پیشوم	pishum	پیرە	puce	pushum	pucë
جود	djud	بیت	pou	djuv	pou
غراس	gras	بارکیر	cheval	gras	cheval
غروف	guruv	اوکوز	bœuf	guruv	bœuf
غروونی	guruvni	اینك	vache	guruvni	vache
خرنی	kharni	مرکب	âne	kherni	ânesse

Listenin sütunları: I) Arap harfleriyle Çingenece okunuş. 2) II) Latin harfleriyle transkripsiyon. III) Türkçesi. IV) Fransızcası. V) Paspati'nin kitabındaki karşılığı. VI) Bunun Fransızca anlamı. Genellikle Paspati'nin yazım şekline sadık kalınmıştır.

ayrılmış. Bu iki isimden birincisi Çingenecede 'iyi' anlamına geliyor; ikincisi ise bir fantazi, birinciye bir benzetmedir. Bu benzetme *m* harfinden ileri geliyor, Türkçede de, Çingenecede de bu kullanılıyor ama Türkçedeki , Yunanca'dan alınan gemilerde çalışan miço ile ilgili değil.

Laço başlığını bir gravür süslüyor: Çingene demirciliğini yaparken bir Roman Türk onunla konuşuyor, geri planda bir göçebe çadırı var.

İkinci sayının son sayfasında ise, "Laço'nun Lügatı" başlığı altında Çingenece-Türkçe bir sözlük bulunuyor.

Çingeneceyi Arap harfleriyle ilk kez yazmanın güçlüğünü unutmamakla birlikte, yazarın bu küçük çalışmasında dil bilgisinin büyük ölçüdeki eksikliği dikkatten kaçmıyor. Paspati'nin Çingene dilini mükemmel bir şekilde tetkik ettiği *Etudes Sur les Tchinghianés* (İstanbul 1870) eseri mevcutken bu bilgisizlik affedilir gibi değildir. İsmin bazı hallerini birbirine karıştırıyor, hatta bazen kelimelerin anlamlarında bile yanılıyor.

Dolayısıyla Laço'nun sözlüğünü analiz etmeye kalkışmak vakit kaybı olur. Sadece bir belge olarak yayınlıyoruz.

Kanımızca karşımızda bir Çingenece bilimcisinden çok bir Çingeneseven var ve mizahi üretimlerini Çingenelere mal ediyor. Kaydettiği 32 kelimeyi herhalde Çingenelerden almıştır. Bunları anlamlandırmak gücüne sahip olmadığından aynen Arap harfleriyle aktarmış. Muhabirimiz gerçek Çingene dilinde bir gazete izlenimini vermişti ama Laço'yu açınca bizim için büyük bir hayal kırıklığı oldu. Daha da acısı, çok erken umutlandığımız keyfi galiba asla tadamavacağız.

Çev: Orhan Koloğlu

(*Revue du Monde Musulman*, Haziran 1910, c. XI no. VI, s. 326-329)

Nazi Döneminde Hazırlanmış Bir Doktora Tezinin Mübâdeleye Bakışı

CEMİL KOÇAK

Yazarın gerçekten bir Nazi olup olmadığını bilmek tabiî ki mümkün değil... Ancak olmadığını farz etsek bile, tezin bir Nazi üniversitesinde yapılmış olması dahi ilginç...

Tez, kolayca tahmin edilebileceği gibi, ağırlıklı olarak hukûkî, ancak sonuç itibârıyla siyâsî bir metin...

Yazar, temelde, yeniden düzenlenen sınırlar sonucunda, devletler arasında ortaya çıkan azınlık sorunlarının hukûkî/siyâsî çözümü ile ilgileniyor. Bir anlamda da, tarihte örnek arayışına giriyor.

Ayrıca, hayatımda gördüğüm en kısa doktora tezi... Sadece 53 sayfa... (Her şey dâhil)... Bir doktora tezi olmaktan ziyâde, sanki, Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunulmak üzere hazırlanmış hukûkî/siyasî bir metin/rapor izlenimini veriyor.

Yazar, öncelikle, mübâdeleye tâbi nüfûsun gerçek rakamını saptamak istiyor. Bunun için, pek çok kaynağı elden geçiriyor ve sonunda, bâzı yaklaşık rakamları ortaya koyuyor.

Michaelsen, Türk-Yunan mübâdelesinin zorunlu olu-

şuna dikkat çekiyor ve araştırmasında bunu özellikle vurguluyor. Çünkü, bu sûretle, uluslararası bir antlaşma sonucunda, tarihte ilk kez görülen bir uygulamaya yol açılıyordu ki, yazar, araştırmasında, özellikle bu noktanın altını çizmeye gayret ediyor.

Yazar, daha önce de, buna benzer bir örnek olduğuna dikkat çekiyor.

Yazar, 1913 yılında imzâlanan Türk-Bulgar Antlaşması'nın da, buna benzer bir düzenleme öngördüğünü ve iki ülke arasında savaştan sonra yeniden düzenlenen sınırın iki tarafında kalan azınlıkların mübâdelesinin gündeme geldiğini hatırlatıyor.

Ancak yazar, bunun gönüllülük esâsına göre gerçekleşmesinin öngörüldüğünü de vurguluyor. Zâten iki antlaşmayı birbirinden ayıran en büyük özellik de bu noktadaydı.

Diğer yandan, Bulgaristan ile antlaşma, her iki taraftan sâdece, tahminen, 100.000 kişiyi ilgilendiriyordu ve belirli bir coğrâfî bölge ile de sınırlıydı.

Oysa, Türk-Yunan mübâdelesi çok daha geniş bir topluluğu ilgilendiriyordu ve mekân itibârıyla da yine çok daha geniş bir alanı kapsıyordu.

Ancak Türk-Bulgar antlaşmasının öngördüğü mübâdele, görüşmelere konu olmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'na girilmesinden sonra, hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir.

Yazar'a göre, 1919 yılında imzâlanan Bulgar-Yunan Antlaşması da azınlıkların mübâdelesini öngörüyordu ve bu antlaşma da gönüllülük esâsına göre düzenlenmişti.

Michaelsen, Lozan Antlaşması'nın mübâdeleye ilişkin düzenlemesinde öngörülen zorunluluğun, uluslararası hukuk alanında hayli eleştirildiğini de belirtiyor. Bu, düpedüz, insan haklarının/azınlık haklarının ve hattâ uygarlığın ihlâliydi.

Erich Michaelsen

Die "Austauschbarkeit" im Sinne des Griechisch-Tür kischen Vertrages vom 30. Januar 1923 und das Problem des Austausches von Minderheiten, unter Besonderer Berücksichtigung dieses Vertrages,

[30 Ocak 1923 Târihli Türk-Yunan Mübâdelesi Antlaşması Çerçevesinde Mübâdelebilirlik ve Özellikle Bu Antlaşma Müvâcehesinde Azınlıkların Mübâdelesi Sorunu].
Rechts-und Staatswissenschaftlichen Fakultaet der Hansischen Universitaet Hamburg, (Doktora Tezi), Hamburg, 1940.

Doğrusu, bir Nazi üniversitesinde hazırlanan doktora tezinde, insan haklarından/azınlık haklarından söz edilmesi/edilebilmesi, insana biraz garip geliyor.

Nitekim, yazar, bu kısa tezinin son sayfasında, bu türden yaklaşımların tek yanlı bakışlar olduğunu belirttikten sonra soruna, bir de, politik açıdan yaklaşmanın gereğini vurguluyor.

Yazara göre, antlaşma, bir de, halkların birlikte yaşamalarını ne ölçüde olumlu etkilediği yönünden ele alınmayı gerektiriyor.

Michaelsen, Türk ve Yunan halklarının, son yıllarda, birbirleri ile bu kadar mücâdele ettikten/savaştıktan sonra, artık bir daha birlikte yaşamayacaklarının bilinmesi gerektiğini ve bunun doğal da olduğunu belirttikten sonra, ayrılmanın politik yönden zorunlu ve yararlı olduğunu vurguluyor

Yazar, mübâdelenin gönüllülük esâsına göre yapılması hâlinde, bütün bu olumsuz koşullara karşın, Rum azınlığın bir kısmının Türkiye'de kalmayı tercih edebileceğini ve bunun da, iki ülke arasındaki huzur ve barışa katkıda bulunmak amacı ile hazırlanmış antlaşmanın amacına hizmet etmeyeceğini belirtiyor.

Michaelsen, tezinde, son cümle itibârıyla, mübâdelenin, Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da barışın etkili bir aracı olduğu sonucuna varıyor.

Acaba, Naziler, tam da bu sırada, sınır içi/ötesi azınlık sorunlarının çözümünde, kendilerine uluslararası hukuk alanında, târihten antlaşma ve uygulama örnekleri mi arıyorlardı?

Yoksa, bu tez, yazarın bir fantazisi miydi?

Bilmiyoruz...

Ancak, bir Nazi üniversitesinde yapılmış doktora tezinde, mübâdelenin politik yönden bu denli desteklenmesi, herhâlde, en azından, düşündürücüdür.

KİTAP DAĞARCIĞI

Adım Adım Modern Bilime Doğru

Tübitak Türkiye'de bilim ve teknolojinin gelişimine ilişkin katkı nitelikli çalışmaları yanı sıra özellikle son yıllarda yayınları ile de toplumsal yararı yüksek hizmetler veren bir kurumdur. Türkiye'de şaşırtıcı bir biçimde çok satan aylık *Bilim ve Teknoloji Dergisi* dışında yakın zamanda popüler bilim kitapları dizisi adı altında akademik düzeyin ve kitlenin dışında daha geniş halk yığınlarını hedef alan yapıtlar yayınlamaktadır.

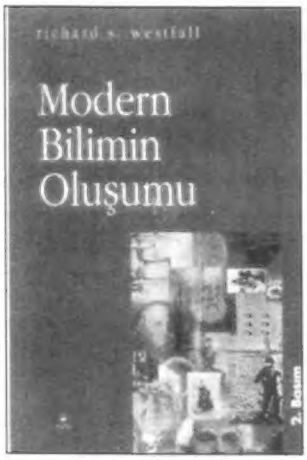

Richard S. Westfald

Modern Bilimin Oluşumu

Çev. Ismail Hakkı Duru, Tübitak Yay., Popüler Bilim Kitapları Dizisi, Nr. 4,

Ankara 1994, 190 sayfa.
!SBN 975-403-006-5

Anılan dizinin dördüncü kitabı olan *Modern Bilimin Oluşumu*, akıcı bir dile sahip bir bilim tarih araştırmasıdır. Yapıtın Indiana Üniversitesi öğretim üyesi olan yazarı Richard S. Westfald kitabın konusunu "17. yüzyılın bilimsel devrimine iki önemli görüş egemen oldu. Bunlar, doğaya geometrici bir anlayış ile bakan, evrenin matemetiksel düzen ilkelerine göre yapılandığını kabul eden Platoncu ve Pisagorcu gelenek ile doğayı muazzam bir makina olarak kabul eden ve görüngülerin arkasındaki gizli mekanizmaları açıklamaya çalışan felsefeydi. Bu kitapta, sözünü ettiğimiz iki egemen akımın birleşik etkisi altında modern bilimin kuruluşu incelenmektedir" biçiminde ifade eder. (s. IX)

Kitabı oluşturan sekiz bölümün ilki "Gök Dinamiği ve Yer Mekaniği"başlığını taşır (s. 1-27). Diğerleri ise "Mekanikçi Felsefe"(s. 28-49); "Mekanikçi Bilim" (s. 50-75); "Mekanikçi Kimya" (s. 76-96); "Mekanikçi Felsefe ve Biyoloji" (s. 97-124); "Bilimsel Girişimciliğin Örgütlenmesi" (s. 125-141); "Mekanik Bilim" (s. 142-164) ve "Newton Dinamiği" başlıklarını taşır (s. 165-188).

Yapıtta bu başlıklar altında modern bilimin tarihsel oluşumunu anlatılmaktadır. Bilim tarihi meraklılarına duyurulur.

MURAT KORALTÜRK

Arşimed'ten Einstein'a Bilimin Tarihsel Serüveni

Tübitak yayını olan bir diğer bilim tarihi konulu kitap Cemal Yıldırım'ın *Bilimin Öncüleri* başlıklı yapıtıdır. Yazarı mantık ve bilim kuramı üzerine eserleri dışında özellikle bilim felsefesi ve tarihine ilişkin kitapları ile kendi disiplini dışındaki bilim adamları ve çevrelerince de yakından tanınır.*

Bilim nedir, ne değildir? sorusuna yanıt aranan ve bilim tarihine kısa bir bakışı kapsayan giriş bölümü (s. 1-13) dışında kitap, yazarın *Bilim ve Teknik Dergisi*'nde yayınlanmış yazılarının bir araya gelmesinden meydana gelir. "Bilimsel Düşünce Yöntemi" başlıklı ilk bölümde (s. 14-45) bilimsel etkinliğin niteliği, bilimsel yöntem, bilimsel bulmuşta yöntem yok mu? hipotez-gözlem ilişkisi ve bilimsel kuram: yapı ve işlevi kavramları ve soruları üzerinde durulmuştur.

Cemal Yıldırım

Bilimin Öncüleri

Tübitak Yay., Popüler Bilim Kitapları Dizisi, nr. 9,

Ankara 1995, 218 sayfa.
ISBN 975-403-014-6

Kitabın bilim tarihi ile ilgili ana bölümü ise "Bilimin Öncüleri" başlığını taşımaktadır (s. 46-215). Bu bölümde sırası ile Archimedes (Arşimed), Euclides (Öklid), Eratosthenes, Leonardo da Vinci, Nicolaus Copernicus (Kopernik), Francis Bacon, Glileo Galilei, Johannes Kepler, William Harvey, Robert Boyle, Christiaan Huygens, Isaac Newton, Antonie Laurent Lavoisier, John Dalton, Michael Farday, Charles Darwin, Johann Gregor Mendel, Louis Pasteur, James Clerk Maxwell, Ivan Pavlov, Marie Curie, Max Planck, Ernest Rutherford, Albert Einstein, Niels Bohr ve Werner Heisenberg'in bilimin oluşumuna katkıları, temel görüş ve yaklaşımları anlatılmaktadır. Bilime bizden ve doğudan katkıda bulunanları anlatan benzer nitelikteki araştırmaları okuma keyfini tatma dileğiyle.

MURAT KORALTÜRK

(*) Cemal Yıldırım, **Bilim Tarihi**, 4. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1994. Cemal Yıldırım, **Bilim Felsefesi**. 3. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.